AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN OLUNMASININ İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ ZƏMNİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Xəyal Raqiboğlu Raqib

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

___________________________imza

“____” ______________ 20___-ci il

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN OLUNMASININ İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ ZƏMNİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401-Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Gömrük işi

Qrup: 826

Magistrant:
Raqiboğlu Xəyal Raqib oğlu
________________imza

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., Hüseynov Təhmasib Faiq oğlu
__________________ imza

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı
_________________ imza

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
___________________ imza

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Xəyal Raqiboğlu Raqib oğlu and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının idxal-ixrac münasibətləri zəmnində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsiri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN OLUNMASININ İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ ZƏMNİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, artıq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyün təmin olunması bir çox istiqamətlərə öz müsbət təsirini göstərir, bunlardan biri də beynəlxalq əlaqələr və xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı münasibətlərdir və ölkənin dünya iqtisadiyyatına tədricən inteqrasiyası aparılan iqtisadi islahatların, onun bazar iqtisadiyyatına keçidinin tərkib hissəsidir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının iqtisadi əlaqələrə təsirini müəyyənləşdirmək, müasir sistemin formalaşmasını və çoxtərəfli iqtisadi təşkilatların əsas fəaliyyət istiqamətlərini təhlil etmək, dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləlləşmə və qloballaşma proseslərinin inkişafında onların rolunu qiymətləndirmək, miqyasını və üstünlüklərini anlamaqdan ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda iqtisadi təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. İşdə nəzərdən keçirilən konkret məsələlərin həlli üçün riyazi statistika, sistemli, məntiqi təhlil, ekspert qiymətləndirmələri, eləcə də müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələri və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə, xarici ticarət əlaqələrinə təsiri və mövcud vəziyyətinin sistemli şəkildə tədqiqi, onun formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, onların səmərəliliyinin artırılması üçün elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat nəticələri, təklif və tövsiyələr həm dövlət, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, ixrac, idxal, ərazi bütövlüyü, II Qarabağ müharbəsi.

ENSURING THE TERRITORIAL INTEGRITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IMPACT OF FOREIGN TRADE ON INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS ON THE BASIS OF IMPORT-EXPORT RELATIONS

SUMMARY

The actuality of the subject: The urgency of the study is that ensuring the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan already has a positive impact in many areas, one of which is international relations and foreign economic relations, and is part of the country's gradual integration into the world economy.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to determine the impact of territorial integrity on economic relations, to analyze the formation of a modern system and the main activities of multilateral economic organizations, to assess their role in the development of internationalization and globalization.

Used research methods: Economic analysis and synthesis methods were used in the research. Mathematical statistics, systematic, logical analysis, expert assessments, as well as comparative analysis methods were used to solve the specific issues considered in the study.

The information base of the research: The information base of the dissertation consists of scientific works, articles, research works of local and foreign researchers, statistical results of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan and Internet resources.

Restrictions of research: The limitations of the research are the lack of theoretical material, as well as the lack of sufficient information base, and so on.

The novelty and practical results of investigation: Systematic study of the impact of the country's territorial integrity on international economic relations, foreign trade relations and the current situation in a transition economy, identification of features of its formation and improvement, scientifically based proposals and recommendations to increase their effectiveness consists of elaboration.

Scientific-practical significance of results: Research results, proposals and recommendations can be used in the regulation of both public and foreign economic relations.

Keywords: International economic relations, export, import, territorial integrity, II Karabakh war.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BƏB	Beynəlxalq Əmək Bölgüsü
BİM	Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər
BMM	Beynəlxalq Kapital Miqrasiyası
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BND	Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizləri
BRI	Bir Kəmər və Bir Yol təşəbbüsü
BTQ	Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu
COVİD-19	Koronavirus pandemiyası
EAEC	Avrasiya İqtisadi Birliyi
ETT	Elmi Texniki Tərəqqi
GATT	Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş
XİƏ	Xarici İqtisadi Əlaqələr
İƏT	İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
LM	Logistik Mərkəzlər
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
TMK	Transmilli Korporasiyalar
TRASEKA	Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi
UNCTAD	BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.. 8
I FƏSİL. BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI... 11
1.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və nəzəri əsasları 11
1.2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və alətləri... 19
1.3. Xarici ticarət və əməkdaşlıq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsas komponentlərindən biri kimi.. 26
II FƏSİL. İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİNİN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ ROLU VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ.. 30
2.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə idxal-ixrac əməliyyatlarının əsas təsirlərinin qiymətləndirilməsi 30
2.2. Beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsində dünya ölkələrinin təcrübəsi......... 42
2.3. Qloballaşma şəraitində gömrük tarif tənzimlənməsinin iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə təsiri.. 51
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN OLUNMASININ İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ ZƏMNİNDƏ KOMPLEKS QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ BUNUN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASIBƏTLƏRƏ TƏSİRİ....... 59
3.1. Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağı kimi aparıcı mövqeyinin gücləndirilməsi.. 59
3.2. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətində qarşısına qoyduğu əsas hədəflər.. 68
3.3. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütovlüyünün təmin olunmasının ölkənin beynəlxalq ticarət həcminin artırılmasına əlverişli təsiri 73
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR 78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI... 80
Cədvəllərin siyahısı 85
Qrafiklərin siyahısı.. 85
Diaqramların siyahısı 85
Sxemlərin siyahısı 85
Şəkillərin siyahısı 85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: SSRİ-nin dağılması nəticəsində formalaşmış müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil Azərbaycan Respublikası özünün coğrafi mövqeyi ilə bağlı xüsusi yer tutur və ölkəni bütün imkanları ilə Cənubi Qafqazın geosiyasi mərkəzinə çevirmişdir. Azərbaycanın çoxəsrlik milli diplomatiya ənənələri var.

20-ci əsrin əvvəllərində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan diplomatik missiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta tərəfindən de-fakto tanınmasına nail oldu. 1920-ci il aprelin 19-da, Azərbaycan parlamenti bir sıra Avropa ölkələrində, o cümlədən Rusiya, Ukrayna və digər ölkələrdə diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması haqqında qanun qəbul edib. İstər keçmişdə, istərsə də müasir dövrdə milli diplomatiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri dövlətlərarası maraqların sabitliyinə və tarazlığına can atması, milli maraqların və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, meydana çıxan problemlərin və ziddiyyətlərin ədalətli həlli, dövlətlərarası münasibətlərin sülh yolu ilə tənzimlənməsidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahəsində fəaliyyəti beynəlxalq hüququn konkret reallıqlarına və normalarına uyğun olaraq milli maraqlar nəzərə alınmaqla qurulur. Ölkənin xarici siyasətinin əsasını dinc yanaşı yaşama və mehriban qonşuluq, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, bütün sahələrdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsipləri təşkil edir.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, artıq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyün təmin olunması bir çox istiqamətlərə öz müsbət təsirini göstərir, bunlardan biri də beynəlxalq əlaqələr və xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı münasibətlərdir və ölkənin dünya iqtisadiyyatına tədricən inteqrasiyası aparılan iqtisadi islahatların, onun bazar iqtisadiyyatına keçidinin tərkib hissəsidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mövzunun aktual olası hal-hazırda ən mühüm məsələlərdəndir. Eyni zamanda, tədqiqatlar vacib məsələdir, çünki bu mövzu üzrə tədqiqatların həcmi ölkəmiz üçün böyük inkişaf perspektivləri açacaqdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasından sonra

iqtisadiyyatın daha da liberallaşdırılmasına və şəffaflığın artırılmasına dair atılmış addımların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin, XTƏ-nin dövlət idarəçiliyi sistemini yaratmağı, tənzimlənməsi alətlərinin işlənib hazırlanması və sınaqdan keçirməyi tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının iqtisadi əlaqələrə təsirini müəyyənləşdirmək, müasir sistemin formalaşmasını və çoxtərəfli iqtisadi təşkilatların əsas fəaliyyət istiqamətlərini təhlil etmək, dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləlləşmə və qloballaşma proseslərinin inkişafında onların rolunu qiymətləndirmək, miqyasını və üstünlüklərini anlamaqdan ibarətdir. Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun aşağıdakı vəzifələri həll etmək qarşıya qoyulmuşdur:

- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə idxal-ixrac əməliyyatlarının əsas təsirlərinin qiymətləndirilməsi;
- Qloballaşma şəraitində gömrük tarif tənzimlənməsinin iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının regional əhəmiyyətə malik logistik və ticarət qovşağı kimi mühüm mövqeyini gücləndirmək məsələlərini təhlil etmək;
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütovlüyünün təmin olunmasının ölkənin beynəlxalq ticarət həcminin artırılmasına əlverişli təsirini öyrənmək.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Tədqiqatın obyekti beynəlxalq münasibətlərdə siyasət və iqtisadiyyatın əlaqəsidir. Tədqiqatın predmeti mövzuya siyasi nəzəriyyə nöqteyi-nəzərindən baxılması ilə müəyyən edilir və dünya siyasətinin iqtisadi komponentinin, yəni dünya siyasəti iştirakçılarının maraq və strategiyalarının təhlilindən, onların həyata keçirilməsi üçün iqtisadi vasitələrdən istifadə etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda iqtisadi təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. İşdə nəzərdən keçirilən konkret məsələlərin həlli üçün riyazi statistika, sistemli, məntiqi təhlil, ekspert qiymətləndirmələri, eləcə də müqayisəli

təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün statistik metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələri, işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişaf etdirilməsinə dair hazırlanmış inkişaf proqramları və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının xarici ticarət əlaqələrinə təsiri və mövcud vəziyyətinin sistemli şəkildə tədqiqi, onun formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, onların səmərəliliyinin artırılması üçün elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat nəticələri, təklif və tövsiyələr həm dövlət, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələrindən işğaldan azad edilmiş ərazilərə dair və xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə dair qanunların, proqramların, layihə və təkliflərin hazırlanması prosesində, elmi-tədqiqat işlərində, eləcə də universitetlərdə müvafiq kursların tədrisində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, tədqiqatın tövsiyələrinin həyata keçirilməsi xarici ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsinə və səmərəliliyinə səbəb ola bilər.

I FƏSİL. BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və nəzəri əsasları

Dünya iqtisadiyyatı əsasən ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatları ilə xarici dünya arasında münasibətlər məcmusudur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təsərrüfat sisteminin sürətli inkişafı, qloballaşma və dünyada baş verən iqtisadi dəyişikliklərin təsiri altında ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının əksər sahələri xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Bu, dünya iqtisadiyyatının bütövlükdə ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının xarici iqtisadi əlaqələrindən ibarət olduğunu söyləməyə imkan verir. Dünya təsərrüfatının sistemi BİM-ə (iqtisadi münasibətlərin, dünya iqtisadi əlaqələrinin və s.) əsaslanmış mürəkkəb sistemdir. Həmin münasibətlərə fərqli ölkələrdə sahibkarlığa aid subyektlər, hüquqi və fiziki şəxsləri (rezidentlər və qeyri-rezidentlər) arasında formalaşır. Müasir elmi və tədris ədəbiyyatında "dünya iqtisadiyyatı" və ya "dünya iqtisadiyyatı" anlayışının vahid şərhi yoxdur. İstər yerli, istərsə də xarici elmdə onun tərifinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onlardan ən mühümləri fərqləndirilir:

- dünya iqtisadiyyatı - beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi ilə bir-biri ilə bağlı olan milli iqtisadiyyatların məcmusudur. Bu tərif dünya iqtisadiyyatının milli iqtisadiyyatların cəmi kimi konsepsiyasına əsaslanır və tam deyil;
- dünya iqtisadiyyatı - dünya sənaye və maliyyə münasibətləri sistemi. Bu yanaşma dünya iqtisadiyyatının əsas komponentlərini - real istehsal sferasını və tədavül sferasını əks etdirir;
- dünya iqtisadiyyatı - milli-dövlət və qeyri-dövlət strukturlarının, habelə beynəlxalq əmək bölgüsü və siyasi əlaqələr əsasında onların qarşılıqlı əlaqəsinin məcmusu kimi (Чучулина Е.В. 2020: s.6-7).

Dünya iqtisadiyyatı bir sistem kimi malların, xidmətlərin, habelə iqtisadi resursların (istehsal amillərinin) hərəkəti ilə bir yerdə saxlanılır. Bu əsasda ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələr yaranır (xarici iqtisadi əlaqələr, dünya iqtisadi əlaqələri). Onlar formalarına görə təsnif edilə bilər. Ənənəvi olaraq əmtəə və

xidmətlərin beynəlxalq ticarəti ayrıca forma kimi seçilir. Beynəlxalq kapital hərəkəti, beynəlxalq əmək miqrasiyası, beynəlxalq bilik mübadiləsi kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalarının əsasında iqtisadi resursların (istehsal amillərinin) hərəkəti dayanır. İqtisadi resursların qalan hissəsinə gəldikdə isə təbii ehtiyatlar hərəkətsizdir və onların əsasında istehsal olunan və istehsal olunan məhsulların beynəlxalq ticarəti vasitəsilə, demək olar ki, həmişə dolayı yolla dünya iqtisadi münasibətlərinə cəlb olunur. Sahibkarlıq qabiliyyəti kimi amil adətən kapital, əmək və innovasiya ilə birlikdə hərəkət edir və buna görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrıca forması kimi çıxış etmir. Ayrı-ayrılıqda, beynəlxalq ticarətdən və iqtisadi resursların (xüsusilə kapitalın) hərəkətindən qaynaqlansa da, dünya iqtisadiyyatında daha böyük müstəqillik əldə etmiş beynəlxalq valyuta münasibətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır (Мальганова И.Г. 2014: s.13).

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dünya ölkələri arasında ticarət, əmək miqrasiyası, kapitalın çıxarılması, beynəlxalq kredit, valyuta və elmi-texniki əməkdaşlıq üzrə əlaqələrdən ibarətdir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşma dövrlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İki dünya müharibəsi arasındakı dövr (1920-1940);
- İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr (1945-1990);
- Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin müasir inkişafı dövrü (1990-cı ildən sonra).

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin obyekt və subyektləri aşağıdakılardır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin obyektləri və subyektləri

BİM-in obyektləri	**BİM-in subyektləri**
dünya ticarətində mal və xidmətlər; pul və əmək resursları; informasiya və texnologiya; ölkə əməkdaşlığı.	dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar; transmilli şirkətlər, korporasiyalar, maliyyə institutları və banklar; beynəlxalq valyuta institutları; firma və müəssisələr, təsərrüfat subyektləri və təsərrüfat subyektləri; elmi müəssisələr və mərkəzlər; fərdi

Mənbə: Əliyev Ş.T., Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti, Dərs vəsaiti, 2015: s.28

BİM üzrə əsaslar aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq əmək bölgüsü;
- mal və xidmətlərin mübadiləsi;
- dünya bazarı və dünya ticarəti;
- transmilli şirkətlər;
- beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri;
- beynəlxalq sahibkarlıq və investisiya fəaliyyəti;
- beynəlxalq elmi-texniki əlaqələr;
- informasiya texnologiyaları və innovasiyaların mübadiləsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektləri, idarələri, firmaları və şirkətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə inteqrasiya edərək, beynəlxalq ticarətin təsiri altında müxtəlif istehsal, əmtəə və xidmət sahələri üzrə ixtisaslaşmağa məcbur olurlar. Bu ixtisas növü beynəlxalq ticarəti gücləndirir və inteqrasiya proseslərini sürətləndirir, qloballaşma və rəqabət mühitini genişləndirir.

Dünya iqtisadiyyatında ümumi ölkələrdən ötrü əlverişli inkişaf bir çox amillərdən və şərtlərdən asılı olmuşdur. Onların arasında ticarət mühüm və həlledici rol oynayır. Ticarətin iqtisadi sistemə təsirləri çoxşaxəlidir. Dünya iqtisadiyyatında vahid orqanizmlər kimi inkişafı və genişlənməsi ölkələrdə və onların arasında hərtərəfli əməkdaşlığı qurmağı və sürətləndirilməsini tələb edir. Tarixən belə məsələlərin həllinə beynəlxalq ticarətin inkişafı öz töhfəsini verib. Ticarət dünya iqtisadiyyatının alt sistemlərinin inkişafı üçün çox vacib olan "bilik əldə etmək" probleminin həllinə öz töhfəsini verir, biliyi elə "qoyur" ki, bütün ölkələr onu əldə edə bilsin. Dünya ticarəti ticarətlə məşğul olan ölkələrə bütün dünyada yaradılmış yeni metodlar, texnologiyalar, elmi kəşflər, qabaqcıl təcrübələr, intensiv şəkildə yaradılmış nou-hau ilə tanış olmaq imkanı yaradır. Dünya alt sistemlərinin beynəlxalq ticarət sistemində iştirakın dərəcəsi son nəticə olaraq iki əsas göstərici ilə - idxal və ixracın həcmi olaraq əks olunur. Bu göstəricilərin hər ikisinin yaxşılaşdırılması həm ixrac edən, həm də idxal edən ölkələrin iqtisadiyyatlarının optimal inkişafına gətirib çıxara bilər. İxrac və idxal müasir texnika, texnologiya, iş

üsulları və s. üçün şərait yaradır. Məlumat alıcılar və yükgöndərənlər vasitəsilə əldə edilməlidir (Əliyev A., Şəkərəliyev A., Dadaşov İ. 2003: s.123).

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin nəzəri əsasları klassik nəzəriyyələrdə (Adam Smit, U. Petti, D. Rikardo) və digər xarici ticarət nəzəriyyələrində (Hekşer-Olinin istehsal amillərinin nisbəti vəziyyəti, Leontyev təzadı, M.Porterin "Millətlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliyi" və s.) öz əksini tapmışdır (Əliyev Ş.T. 2015: s.30).

Müasir dünya iqtisadiyyatı xüsusi üzvi vahid sistem kimi XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən dünya bazarı əsasında formalaşmağa başladı. İndi dünya iqtisadiyyatından beynəlxalq və dünya iqtisadi əmək bölgüsünə, istehsalın və mübadilənin beynəlmiləlləşməsinə və inteqrasiyasına əsaslanan, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən qlobal iqtisadi sistem kimi danışmaq olar. Müasir dünya iqtisadiyyatı bütöv bir sistemdir, lakin bütövlük tədricən inkişaf edir. O, beynəlxalq əmək bölgüsünün təkamülü, dünya birliyinə daxil olan ölkələrin iqtisadi həyatının beynəlmiləlləşməsi prosesi, ölkə qruplarının sosial və iqtisadi proseslərin dövlətlərarası tənzimlənməsinin regional iqtisadi komplekslərinə (birliklərinə) inteqrasiyası ilə formalaşmışdır. Dünya iqtisadiyyatının tarixi milli dövlətlər arasında mübadilə fəaliyyəti və onun məhsulları ilə bağlı beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) ilə başlayır. Ölkələr arasında əmək bölgüsü ictimai ərazi əmək bölgüsündə bir addımdır. O, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi cəhətdən səmərəli istehsal ixtisaslaşmasına əsaslanır və müəyyən nisbətlərdə ixtisaslaşdırılmış istehsalın bir-birini əvəz etməsində nəticələri göstərir. Beynəlxalq əmək bölgüsü iki əsas formada mövcuddur: beynəlxalq ixtisaslaşma və beynəlxalq istehsal kooperasiyası.

Beynəlxalq ixtisaslaşma - bircins istehsalın təmərküzləşməsinin artmasının milli istehsalın mütərəqqi diferensiallaşmasına əsaslandığı ölkələr arasında əmək bölgüsü forması. Beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşma son nəticədə dünya bazarı üçün müəyyən məhsulların və hissələrin istehsalında ölkələrin və regionların ixtisaslaşmasını təmin edəcəkdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü nəzəriyyəsi öz əsaslandırmasını və inkişafını klassik siyasi iqtisad məktəbində, xüsusən onun yaradıcıları - Adam Smit və Devid

Rikardonun əsərlərində alır. Klassiklərin əsas nailiyyəti istehsalın müqayisəli məsrəfləri nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin əsasını müəyyən əmtəələrin istehsalı ilə bağlı xərclərdə ölkələrarası fərqlərin mövcudluğu ideyası təşkil edir. Bu vəziyyət belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, daha sərfəli tələbat olan bütün malların əvəzinə ən az xərc tələb edən əmtəə istehsalına diqqət yetirilsin. Bu məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşma birja vasitəsilə xarici bazarlarda yerli istehsalı digər ölkələrlə müqayisədə daha çox məsrəf tələb edən mallar almaq imkanı verəcək. Ən böyük iqtisadi təsir üstünlük maksimum olan əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşma olacaq. Əgər ölkə beynəlxalq səviyyədən aşağı xərclərlə hər hansı məhsul istehsal edə bilmirsə, o zaman beynəlxalq səviyyədən artıq olması ən aşağı maya dəyəri olan malların istehsalında ixtisaslaşmaq nisbətən səmərəli olar. İdeyalar klassiklərin həyatında öz əksini tapmış və müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində daha da inkişaf etdirilmişdir (Kozak Y., Shengelia T. və b. 2014: s.9).

Müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin təsnifatı mövcuddur. Bu təsnifatların bəziləri coğrafi meyarlara əsaslanır və buna əsaslanaraq onlar anqlosakson konsepsiyasına, beynəlxalq münasibətlərin bəzi təsnifatına, məsələn, sovet və çin baxışlarının şərhinə, qalanlarına isə ("Üçüncü dünya" ölkələrinin müəllifləri) üstünlük verirlər. Bu tipologiya çərçivəsində isveçrəli müəllif Filip Briar ümumi nəzəriyyələri siyasi realizm, tarixi sosiologiya və beynəlxalq münasibətlərin marksist-leninist şərhləri adlandırır. Bundan əlavə, beynəlxalq münasibətlərin bir çox xüsusi nəzəriyyələri, o cümlədən beynəlxalq aktorlar nəzəriyyəsi (Baqat Korani), beynəlxalq sistem (Corc Modelski, Samir Amin, Karl Kayzer), dünya strategiyası nəzəriyyəsi, münaqişə və tədqiqat nəzəriyyəsi mövcuddur.

Siyasi realizm (G. Morgentau, R. Aron, H. Ball), Davranış (D. Eryrchi, M. Kaplan), Klassik Marksizm (K. Marks, F. Engels, V. Lenin), Neomarksizm və ya aslılıq məktəbi (I. Vallerstein, S. Amin, A. Frank, F. Cardoza) istiqamətlər mövcuddur. Eyni zamanda, Daniel Kollar təbii vəziyyətin klassik nəzəriyyəsinə, beynəlxalq dünya nəzəriyyəsinə, marksist ideoloji cərəyana və onun bir çox şərhlərinə, anqlo-sakson cərəyanına diqqət yetirir. Marsel Merlenin müasir

beynəlxalq münasibətlərin əsas istiqamətləri ənənəçilər, yəni klassik məktəb tərəfdarları (Hans Morgentau, Stanley Hoffman, Henry Kissinger), Anglo-Sakson davranışı və funksionalizmin sosioloji konsepsiyaları, və neo-marksist cərəyanlar ilə (Paul Baran, Paul Suzy, Samir Amin) təmsil edilirlər. Müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin müxtəlif təsnifatlarına misal çəkmək olar (Həsənov Ə.M. 2005: s.21).

Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi XX əsrin ortalarında ingilis tarixçisi E.Karr, amerikalı politoloqlar N. Morgentau və R.Aaron tərəfindən təsis edilmişdir. Siyasi realizm ideyasını beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə gətirərək, ümumi tənzimləmə mexanizminin, vahid mərkəzin olmaması və hamı üçün məcburi normaların olmaması səbəbindən bu münasibətlərin qeyri-sabit olduğunu sübut etdilər. Müasir siyasi realizmə görə, beynəlxalq münasibətlərdə əsas subyekti olan xalqlar öz milli maraqlarını təmin etməkdən ötrü beynəlxalq arenada digər aktorlarla rəqabət aparır və hər subyektlər öz mənafeyini təmin edir. Ona görə də beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası münaqişələr, müharibələr olur. Beləliklə, siyasi realistlər vəziyyətdən çıxış yolunu dövlətin müxtəlif milli maraqları və münaqişələri əsasında qüvvələr balansı yaratmaqda (SSRİ ilə ABŞ arasında ideoloji sinfi qarşıdurmaya və silahlı rəqabətə haqq qazandırmaqda) görürlər. Təbii ki, siyasi realizm nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərin ilk təkmil nəzəriyyəsi olduğu üçün uzun müddət həm siyasi dairələr, həmçinin də dünyanın elmi ictimaiyyətdə diqqət mərkəzini tutumuşdur. 1980-ci illərin əvvəllərində yeni alternativ nəzəriyyə məktəbi beynəlxalq aləm üzrə siyasi realizmin nəzəriyyəsinə meydan oxumağa başladı. Neorealizm adlanan bu nəzəriyyə Kennedi Uollesin Beynəlxalq Siyasi Nəzəriyyəsində elmi ədəbiyyata daxil edilmişdir. K.Valts beynəlxalq münasibətləri vahid orqanizm - dövlətlərarası münasibətlər sistemi kimi təsvir edir.

Yuxarıda qeyd olunan nəzəriyyələrlə yanaşı, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi kimi dünya miqyasında status qazanmış və politoloqlar tərəfindən müzakirə edilən bir çox cərəyanlar mövcuddur. Onlardan bəziləri bunlardır: - liberal idealist cərəyanların tərəfdarları (beynəlxalq münasibətləri dövlətlərin əməkdaşlığı və inteqrasiyası meylləri üzərində qururlar, qarşılıqlı maraqlar əsasında idarə edirlər,

dövlət siyasətində və qarşılıqlı asılı mühitdə qeyri-dövlət subyektlərinin müsbət rolu və mühit) hesab edirlər ki, münasibətlərin əsas tənzimləyicisi hüquq və əxlaq normalarının təkmilləşdirilməsidir). Təsnifatdan sonrakı qloballaşma transmilli sayılan dövlətlərin xarakterinə və məsuliyyətinə ciddi təsir göstərmişdir (Həsənov Ə.M. 2005: s.22).

Sosioloji tədqiqatlara konstruktivistlər (M.Veber, E.Dürkheim), funksionalistlər (həmçinin Britaniya məktəbi də deyilir) və strukturistlər (M.Finnomer daxildir), fransız sosioloqları (B.Badi, D.Biqo, M.Smuts və s.) post-klassiklər və s. qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində başqa bir cərəyanı qeyd edirlər. Buna beynəlxalq siyasi iqtisadiyyat deyilir. Onun müdafiəçiləri bu ifadənin faktiki stenoqramını internetdə əldə etmək üçün çalışırlar. Bu cərəyanın fəal nümayəndələri J.Qrani, R.Qilpini, S.Trenji və başqalarıdır. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi kimi təkcə dünyada indiki statusunu (məktəbi) qazanmış nəzəriyyələrə deyil, ayrı-ayrı nəzəriyyələrə də istinad edirlər. Belə nəzəriyyələrə beynəlxalq münasibətlərin aşağıdakı tematik nəzəriyyələri daxildir (Həsənov Ə.M. 2005: s.24):

• Beynəlxalq sistem nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyənin tərəfdarları dövlətlərarası münasibətlərlə beynəlxalq münasibətlər sistemini, dövlətlərin ierarxik quruluşunu (böyük, orta və kiçik dövlətlər) və onlar arasındakı münasibətləri, dünya siyasətinin münasibətlərini yalnız terminlərlə təsvir edirlər;

• Beynəlxalq birlik nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyənin tərəfdarları beynəlxalq münasibətləri dövlətlərarası münasibətlər də adlandırır və öz maraqlarının ümumi amillərini dünya siyasətinin hərəkətverici qüvvəsi hesab edirlər);

• Qlobal birlik nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyəyə əsasən qloballaşma şəraitində dünya siyasətini milli dövlətlər deyil, qeyri-hökumət qurumları, transmilli birliklər və dünya xalqları müəyyən edir);

• Risklər balansı nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyəyə görə, dünyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi dünya təhlükəsizlik siyasətinin təşviqidir. Dövlətlərə münasibətlər, münaqişələr, ittifaqlar və inteqrativ ittifaqlar daxildir);

• Humanitar müdaxilə nəzəriyyəsi, bu nəzəriyyəyə görə, dünyanı yalnız transmilli təşkilatlar idarə edə bilər, halbuki ümumbəşəri dəyərlərin, ölkələrin daxili həyatının beynəlxalq müdaxilə, münaqişələrin qarşısının alınması və müdafiəsi üçün standartlar olmalıdır;

• Beynəlxalq rejim nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyəyə əsasən qaydalar, qanunlar, normalar, prinsiplər və prosedurlar dünyada işlənib hazırlanmalı və beynəlxalq münasibətlərdə və dövlətlərarası münasibətlərdə ümumi beynəlxalq sistem şəklində tətbiq edilməlidir);

• Antihegemon blok nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyəyə görə qloballaşma dövlətləri və xalqları qeyri-bərabər vəziyyətə salır, bu da beynəlxalq münaqişələrə səbəb olur).

Onlar hesab edirlər ki, heç bir dövlətin hegemonluğuna haqq qazandırmaq olmaz, çünki xalqın mənafeyi bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı münasibətlərdə öz əksini tapır. Hegemonizm istismara gətirib çıxarır, bunsuz beynəlxalq münasibətlər münaqişədən qaça bilməz. Görünür ki, BİM nəzəriyyəsi beynəlxalq dünyanın reallığını, dövlətlərarası münasibətlərin müxtəlif aspektlərini, həm cərəyanların, həm də ayrı-ayrı istiqamətlərin müxtəlif aspektlərini təhlil edir. Bu nəzəriyyələrin çoxu bu və ya digər doktrinaya uyğun olaraq bir-birini təkrarlayır və tamamlayır. Təbii ki, bu dərslikdə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin bütün aspektləri, onların dünya siyasətinə baxışları, bu baxışların mahiyyəti və meyarları nəzərdən keçirilməli deyil. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ümumiyyətlə müəyyən mövzu proqramı çərçivəsində tədris olunduğu üçün biz bu nəzəriyyələr haqqında qısa məlumat verdik. Çünki BİM-ə aid nəzəriyyələr barəsində ümumi təsəvvür olmadan bu elmin digər sahələrinə çıxış çox çətindir və demək olar ki, mümkün deyil.

1.2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və alətləri

Getdikcə daha da genişlənən iqtisadi əlaqələr və ölkələrin qarşılıqlı asılılığı beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən daha geniş istifadəyə töhfə verməklə dünya iqtisadi əlaqələrinin çoxşaxəli tənzimlənməsi rolunun artırılmasını tələb edir. Lakin çoxtərəfli tənzimləmənin inkişafının miqyası və istiqaməti daha çox dövlətlərin spesifik maraqlarından və onların siyasətindən asılıdır. Ticarət və iqtisadi beynəlxalq münasibətlər məsələlərində çoxşaxəli tənzimləmə onun iştirakçılarının milli suverenliyinə toxunmadan hökumət qərarlarına təsir göstərir. Bu sahədə dövlət siyasəti sahəsində təkcə tənzimləmə müdaxilə etmir, həm də dünya iqtisadi əlaqələrinin inkişafına kömək edir, xarici iqtisadi fəaliyyət sferasının iştirakçılarına hökumətlərarası səviyyədə və iqtisadi beynəlxalq təşkilatlar sahəsində dəstək verir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar öz iştirakçıları tərəfindən razılaşdırılan məqsədləri, səlahiyyətləri və digər "xüsusi" siyasi və təşkilati normaları olan şaxələndirilmiş dövlətlərarası münasibətlərin institutudur.

Belə normalar (əsasnamələr) öz fəaliyyətlərini məhdud müddət ərzində həyata keçirən qərarların qəbul edilməsi qaydası, nizamnamə, üzvlük, prosedur, habelə konfranslar, yığıncaqlar, qurultaylardır. Beynəlxalq tənzimləmədə qarşılıqlı fəaliyyət yolları bunlardır (Шумилов В.М., Гудков И. В. və b. 2019):

- beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş və işlənib hazırlanmış direktivlər və qətnamələr. Onlar öz üzvləri üçün məcburidir;
- hökumətlərarası səviyyədə bağlanan çoxtərəfli sazişlər;
- müqavilələr və sazişlər;
- regional səviyyədə məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq.

Dövlətlərin iqtisadi siyasətinin tənzimlənməsi həm regional, həm də beynəlxalq aspektlərdə baş verir və beynəlxalq özəl və ictimai hüquq normalarına əsaslanır. Bu hüquqlara dövlətlər, hüquqi və fiziki şəxslər, iqtisadi birliklər arasında iqtisadi münasibətlər təsir edir. Müəyyən edilmiş normalar adi və şərti olaraq 2 qrupa bölünür. Normalara əməl olunması həm dövlətlərin özləri tərəfindən, həm də beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasına kollektiv şəkildə nəzarət edən

beynəlxalq regional təşkilatlar tərəfindən təmin edilir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr isə getdikcə mürəkkəbləşir və buna görə də müəyyən dövlətlər arasında müvafiq beynəlxalq qaydalar və normalar dəyişir.

Qeyri-hökumət təşkilatları dünya iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsində, onların inkişafına köməklikdə mühüm rol oynayır. Əsasən bunlar sahibkarların birlikləridir:

- Beynəlxalq Ticarət Palatası;
- əmtəə ixracatçıları və istehsalçıları birliyi;
- qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən yaradılmış inkişaf fondları;
- iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi məqsədilə müxtəlif ölkələrin sahibkarları tərəfindən keçirilən konfranslar və dəyirmi masalar;
- beynəlxalq biznes qaydalarının inkişafı.

Müasir mərhələdə beynəlxalq tənzimləmənin əsas vəzifələri aşağıda əks olunmuşdur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: Beynəlxalq tənzimləmənin əsas vəzifələri

№	
1	dünya iqtisadiyyatının inkişafında və pul-maliyyə sferasında sabitliyin təmin edilməsi
2	ölkələr arasında müxtəlif formalarda iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması, ölkələr və qruplar arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması
3	fərdi sahibkarlığın inkişafına köməklik göstərmək
4	konkret ölkədə və ya dünya bazarında böhrandan çıxmaq üçün konkret tədbirlərin təsdiqi
5	ayrı-ayrı regionların iqtisadi inteqrasiyası istiqamətində qərəzsiz tendensiya ilə əlaqədar olan dövlətlərin makroiqtisadi siyasətlərinin əlaqələndirilməsi və əlaqələndirilməsi

Mənbə: Шумилов В.М., Гудков И.В., Мауленов К.С., Шумилов Ю.В. под ред. Шумилова В.М. (2019), Подробнее Международное экономическое право

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin bütün tərəflərinə həlledici təsir göstərirlər. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin inkişafında BMT sisteminin hökumətlərarası təşkilatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar öz fəaliyyətləri zamanı milli hüquq sistemlərinə və dövlət qanunvericiliyinə mühüm

təsir göstərən mexanizmlər və normalar hazırlayırlar. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların məqsəd və funksiyaları aşağıdakılardır:

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən mühüm problemləri üzrə tədqiqat və tədbirlər görmək;
- valyutanın sabitləşməsinin təmin edilməsi;
- ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasına və dövlətlər arasında geniş mal mübadiləsinin təmin edilməsinə yardım;
- texnoloji və iqtisadi tərəqqiyə kömək etmək üçün şəxsi kapitala əlavə olaraq vəsaitlərin ayrılması;
- əmək münasibətlərinin və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasının stimullaşdırılması;
- dünya iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsi çərçivəsində qərar və tövsiyələrin təsdiqi.

Qeyd etmək olar ki, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar obyektiv zərurət əsasında dövlətlər arasında çoxşaxəli əməkdaşlığın təşkilati formaları kimi yaradılır. Bu təşkilatlar ilk növbədə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq tənzimləmənin əsas istiqamətləri var:

Sxem 1: Beynəlxalq tənzimləmənin əsas istiqamətləri

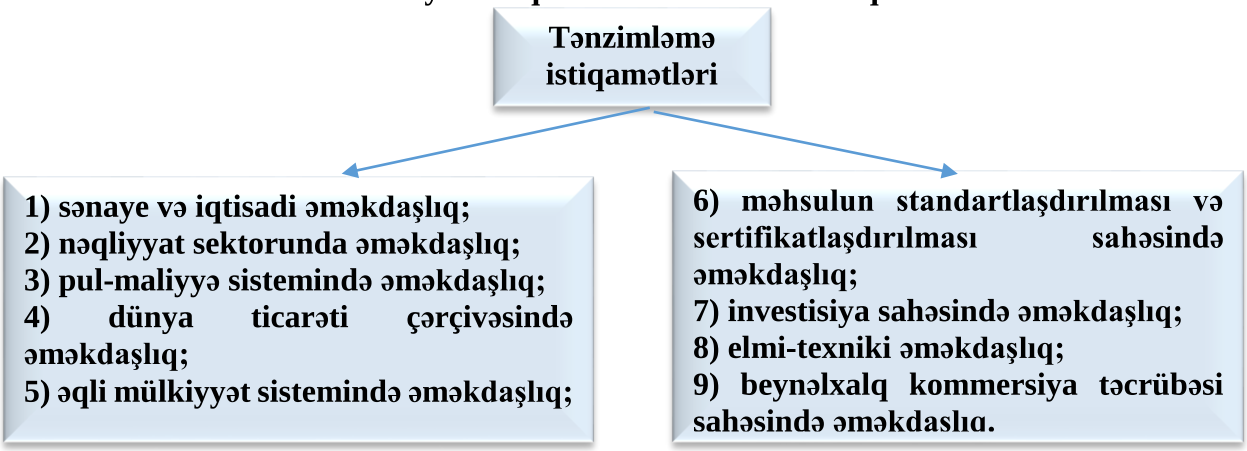

Mənbə: Шумилов В.М., Гудков И.В., Мауленов К.С., Шумилов Ю.В. под ред. Шумилова В.М. (2019), Подробнее Международное экономическое право

Geniş mənada beynəlxalq iqtisadi hüquq, bu iqtisadi əməliyyatların bir dövlətin hüquq sistemindən kənara çıxması şərti ilə istənilən növ iqtisadi əməliyyatları tənzimləyən qaydalar məcmusudur. Məhdudlaşdırıcı mənada beynəlxalq iqtisadi

hüquq beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının məcmusudur. Bu yanaşma ilə aşağıdakılar tənzimlənir: malların, investisiyaların, maliyyənin, işçi qüvvəsinin transsərhəd hərəkəti ilə bağlı ictimai şəxslər (dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar) arasında münasibətləri, yəni, maddi və qeyri-maddi nemətlər və ya geniş mənada resurslar.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn təkamülü beynəlxalq ticarət hüququndan başlayıb və ilk növbədə beynəlxalq investisiya hüququna doğru davam edir. Müasir dövlətlər beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində fəal iştirak edirlər. Belə ki, dövlətlər (dövlət orqanları) beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri, iş müqavilələri və s. xarici hüquqi şəxslərlə, beynəlxalq təşkilatlarla isə qəbul edən ölkənin hüquqi şəxsləri ilə. Bu cür beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üçün dövlət toxunulmazlığı problemi həmişə aktual olmuşdur. Dövlətin toxunulmazlığı ondan ibarətdir ki, bir dövlət digər dövlətin məhkəməsinə tabe deyil. İctimai hüquq münasibətlərində hüquq münasibətinin hər iki tərəfi dövlət toxunulmazlığına malikdir. Qərb hüquq nəzəriyyəsi “parçalanma toxunulmazlığı” (“funksional immunitet”) doktrinasını işləyib hazırlamışdır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, suverenlik funksiyalarını həyata keçirmək üçün xarici fiziki/hüquqi şəxslə mülki-hüquqi müqavilə bağlayan dövlət (məsələn, səfirlik binasının tikintisi) bu immunitetlərə malikdir. Eyni zamanda, əgər dövlət kommersiya məqsədi ilə xüsusi şəxslə belə bir müqavilə bağlayırsa, o zaman o, hüquqi şəxsə bərabər tutulmalı və müvafiq olaraq immunitetlərdən istifadə etməməlidir.

Regional əməkdaşlıq dövlətin suverenliyinə təsir göstərmir o, iştirakçı dövlətlərin yekdilliyini tələb edir. İqtisadi inteqrasiya özünün ən qabaqcıl mərhələsində üzv dövlətlərin suverenliyini məhdudlaşdırır, onların münasibətlərinə real iqtisadi federalizm elementlərini daxil edir. İnteqrasiya beynəlxalq əmək bölgüsünün təzahürlərindən biri, vahid iqtisadi məkan yaratmaq üçün suveren dövlətlərin birləşməsi prosesidir. Tarixən inteqrasiya fenomeni bir neçə müqavilə və institusional formaları inkişaf etdirmişdir:

Azad ticarət zonası- bu halda iştirakçı ölkələr arasında ticarətdə gömrük rüsumları ləğv edilir, onların hər biri 3-cü ölkələr ilə ticarət sahəsində milli gömrük tariflərini saxlayır;

Gömrük İttifaqı- bu halda üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid gömrük tarifi tətbiq edilir;

Ümumi bazar- inteqrasiya edən dövlətlər qrupunun daxilində malların daşınması zamanı gömrük rüsumlarının və qeyri-gömrük maneələri ləğv edilir;

İqtisadi Birlik- əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalın, əməyin, maliyyənin inteqrasiya edən dövlətlər qrupu daxilində sərbəst hərəkəti, vahid xarici iqtisadi siyasət, "millətli" tənzimləmə metodunun əhatə dairəsinin gücləndirilməsi və genişlənməsi ilə xarakterizə olunur;

Ümumi iqtisadi məkan- müvafiq siyasi üst quruluş, vahid valyuta, konfederal strukturun meylləri ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, inteqrasiya prosesinin yuxarıda göstərildiyi kimi tam olaraq eyni ardıcıllıqla inkişafı vacib deyil. Ümumiyyətlə, iddia etmək olar ki, hüquqi tənzimləmə üsulu kimi iqtisadi əməkdaşlıq üçün koordinasiya üsulu, iqtisadi inteqrasiya üçün isə tabeçilik üsulu daha xarakterikdir (Шумилов В. М., Гудков И. В., və b. 2019).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə qloballaşma meyli daha qabarıq nəzərə çarpır. Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə qloballaşma dünya iqtisadiyyatının inkişafında keyfıyyətcə yeni mərhələ olmaqla vahid qlobal bazarın yaranmasına xidmət edir. Hazırda qloballaşma iqtisadi həyatın bütün sferalarını, o cümlədən elmi-tədqiqat, sənaye, xidmət, maliyyə və s. sahələri əhatə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, artıq qlobal inteqrasiyanın qarşısını heç bir regionallaşma meyli ala bilmir. Əksinə, regional inteqrasiyanın sürətlənməsində bir amil kimi çıxış edir. Belə ki, dünyanın müxtəlif bölgələrində yaranan regional və regionlararası iqtisadi birliklər qloballaşma prosesinin-dərinləşməsi üçün şərait yaradır. Doğrudan da, müasir regional blokları nəzərdən keçirsək, heç də onların "möhkəm qala" olmadığını görərik. Onlar digər ölkələr üçün də açıqdırlar. Bunun bariz nümunəsi kimi Avropa İttifaqını göstərmək olar. Əgər fəaliyyətinin ilk dövrlərində bu birlikdə cəmi 6 ölkə birləşirdisə, hal-hazırda onun 27 üzvü vardır və digər Avropa ölkələri

də bu birliyə üzv olmağa çalışırlar. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, regional birliklər region daxilində özünü təminat üçün deyil, beynəlxalq ticarətdən daha çox gəlir götümıək məqsədilə yaradılırlar.

Ən nəhayət, bu gün dünyada mövcud olan regionallaşma meylləri XX əsrin 30-cu illərinin ikitərəfli sazişlərilə tənzimlənən regionallaşma meyllərindən köklü surətdə fərqlənir. Müasir regional inteqrasiya liberallaşmaya və dünya iqtisadiyyatına açılmağa meyllidir. Ümumiləşdirmə apararaq, bu nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşma prosesi müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas meyli olmaqla dünya iqtisadiyyatının təkamülünün obyektiv nəticəsidir və ilk baxışda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən qloballaşma və regionlaşma meylləri son nəticədə birbirini tamamlayaraq dünyada vahid iqtisadi məkanın yaradılmasına xidmət edir. Belə ki, ilk əvvəl milli iqtisadiyyatların regional səviyyədə çulğalaşması və sonradan regional birliklər arasında əməkdaşlığın güclənməsi nəticəsində dünya təsərüfatı vahid orqanizmə çevrilir. Beləliklə də, milli iqtisadiyyataların nisbi müstəqilliyinə baxmayaraq, dünya təsərrüfatın vahid orqanizm olması ideyası tədricən özünü doğruldur (Musayev A. 2006: s.107).

Dünya təsərüfat sistemində baş verən qloballaşma və regional iqtisadi inteqrasiya meylləri ilə yanaşı, son illərdə imperiyaların dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması prosesləri də genişlənmişdir. Bu proseslər mahiyyət etibarı ilə milli dövlətlərin iqtisadi müstəqillik əldə etməsi üçün mərkəzdənqaçma meyllərini əks etdırsə də, nəticə etibarı ilə bu meyl özü də təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsinin güclənməsinə və dünya təsərüfatının qloballaşmasına xidmət edir. Belə ki, imperiyalar, adətən, dünya təsərrüfat sistemi ilə məhdud əlaqələrə malik olan qapalı xarakterli iqtisadiyyat formalaşdırmağa meylli olurlar. Odur ki, onların süqutu nəticəsində müstəqillik əldə edən dövlətlər tezliklə bütöv milli iqtisadiyyatlarını formalaşdırmağa və səmərəli şəkildə dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunmağa can atırlar. Beiəliklə də, dünya təsərrüfat sisteminin bütövləşməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması prosesləri daha da güclənir. Bütün bunlar göstərir ki, müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində çox

mürəkkəb və bəzən də ziddiyyətli proseslər gedir və bu proseslər dünya miqyasında aşağıdakı kimi fundamental dəyişikliklərlə müşaiyət olunur:

- ETT-nin sürətlənməsi;
- qlobal iqtisadi problemlərin kəskinləşməsi;
- dünya maliyyəkredit sistemində baş verən böhranların intensivləşməsi;
- ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının və iqtisadi siyasətlərinin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi;
- müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin tarazlaşdırılması və yaxınlaşdırılması meyllərinin güclənməsi; dünya miqyasında sənayenin və maliyyənin təmərküzləşməsi, ayrı-ayrı TMK-lar arasında texnoloji birliklərin yaranması;
- dünyanın əksər ölkələri tərəfindən qəbul edilən universal iqtisadi, mədəni, mənəvi, hüquqi, humanitar dəyərlərə əsaslanan konvergensiya proseslərinin güclənməsi və s.

Yuxarıda şərh olunanlardan göründüyü kimi, müasir qloballaşma şəraitində dünya təsərrüfat sistemində və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, bir tərəfdən anarxiya, digər tərəfdən oliqarxiya meylləri güclənir, həm də dünya iqtisadiyyatının qlobal problemləri kəskinləşir. Bütün bunlar göstərir ki, hazırda dünya təsərrüfat sistemində gedən qloballaşma prosesinin tələblərinə cavab verən mükəmməl tənzimlənmə sisteminin yaradılması aktual bir problemə çevrilmişdir. Bunun üçün vahid prinsiplərə əsaslanan qlobal iqtisadi və siyasi qanunvericiliyin və beynəlxalq tənzimləmə institutlarının yaradılması vacibdir. Bunsuz dünya iqtisadiyyatının səmərəli inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür (Ломакин В. 2006: с.320).

Bütün dünya ölkələri üçiin vahid prinsiplərə əsaslanan iqtisadi və siyasi qanunvericiliyin, beynəlxalq tənzimləmə institutlarının yaradılması heç də yeni ideya deyil. Lakin yalnız son dövrlərdə bu ideya dünya təsərrüfatında gedən qlobal proseslərin daxili inkişafının məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir və aşağıdakılarla şərtləndirir. Birincisi, dünya miqyasında siyasi, o cümlədən iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi gələcək sabit inkişafın obyektiv əsasıdır. İkincisi, müasir mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə ayrı-ayrı ölkələrin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi tədbirlər

yüksək səmərəliliyi ilə seçilmir. Üçüncüsü və ən əsası, dünya təsərrüfat sisteminin qloballaşması prosesi özünün idarəolunmazlığı ilə bütün ölkələri narahat edir (Aslanov H.H. 2013: s.105-107).

Doğrudur, artıq təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunmasının dünya miqyasında bütün ölkələr üçün eyni olan mexanizmləri və onlara uyğun institusional qurumlar yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə görülən bütün dünya ölkələri üçün vahid prinsiplərə əsaslanan iqtisadi və siyasi qanunvericiliyin yaradılması ideyasının tam həcmdə gerçəkləşməsi üçün çox azdır. Bunun üçün bütün ölkələrin səylərinin birləşdirilməsi, o cümlədən ayrı-ayrı ölkələrdə xarici iqtısadi fəaliyyətin milli tənzimləmə sistemlərinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dünya miqyasında tənzimlənməsinin ümumi qaydalarına uyğunlaşdırılması tələb olunur. ÜTT-nin təsis edilməsi və ona əlavə olunan çoxtərəfli sazişlər paketinin qəbul ediləməsi bu prosesin sürətlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Hazırda dünyanın bütün ölkələrində xarici iqtisadif fəaliyytəin dövlət tənzimlənməsi sistemləri mövcuddur.

1.3. Xarici ticarət və əməkdaşlıq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsas komponentlərindən biri kimi

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr xarici ticarətin təşkili nöqteyi-nəzərindən təfərrüatı ilə izah oluna bilən çoxlu sayda müxtəlif problemləri əhatə edir. Məhz buna görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas nəzəriyyələri formalaşdırıldı. Bu münasibətlər tərəfdaşlıq münasibətlərinin geniş sferasına təsir etdiyi üçün xarici ticarət əlaqələri sahəsində saysız-hesabsız müstəqil doktrinalar formalaşmışdır. Beynəlxalq ticarət hər bir müasir dövlətin fəaliyyətində böyük rol oynayır və onun ümumi milli gəlirini artırmağa imkan verir (Серова Д.Б., Клопот Е.А. 2017).

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr aşağıdakılara bölünür:

1. Mal və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti. Beynəlxalq ticarət bütün dünya ölkələrinin xarici ticarət əlaqələrinin məcmusunu təşkil edən əmtəə-pul münasibətləridir. Bu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən qədim formasıdır, zəngin tarixə və bir çox nəzəriyyələrə malikdir. Beynəlxalq ticarətin çiçəklənməsi

maşınqayırma və sənayenin fəal formalaşmasından və inkişafından sonra baş verdi. Daha məhsuldar müəssisələrin və yeni istehsal sahələrinin yaranması istehsal olunan məhsulların əhəmiyyətli hissəsinin satış imkanlarını artırdı. Sonradan bəzi ölkələrin xammala tələbatı artdı ki, bu da dövlətlərin bir-birindən asılılığını artırdı. Burada iki növ ticarət axını var: ixrac və idxac. İxrac satmaq, satmaq və ya emal etmək üçün başqa ölkədə istehsal olunan məhsulların dünyanın digər ölkələrində satışıdır. İdxal xaricdə istehsal olunan məhsulların öz ölkənizdə emalı və ya yenidən satılması məqsədilə alınmasıdır. Dünyanın bütün dövlətləri beynəlxalq ticarətin subyekti kimi çıxış edirlər. Obyektlər isə mal və xidmətlərdir;

2. Beynəlxalq kapital hərəkatı. BİM-in inkişafının indiki mərhələsində kapitalın idxalı və ixracı dünya iqtisadiyyatının formalaşmasında həlledici rol oynayır, çünki kapitalın ixracı təkcə inkişaf etmiş ölkələrdə deyil, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və keçmiş sosialist ölkələrində baş verir. Baş verən proseslər daha obyektiv şəkildə “kapitalın beynəlxalq miqrasiyası” termini ilə əks olunur. Beynəlxalq kapital miqrasiyası (BMM) kapitalın ölkələr arasında əks hərəkəti, o cümlədən kapitalın ixracı və idxalı və onun xaricdə fəaliyyət göstərməsi prosesidir XİƏ-nin obyektiv əsasını müxtəlif ölkələrdə kapital yığımının qeyri-bərabərliyi, habelə dünya iqtisadiyyatının müxtəlif hissələrində kapitala tələb və onun təklifi arasında uyğunsuzluq təşkil edir.

XİƏ-nin proseslərinin inkişafı iki qrup amildən asılıdır:

1) İqtisadi təbiət. Dünya iqtisadiyyatının strukturunda baş verən müxtəlif dəyişikliklər; dünya ölkələrinin ixtisaslaşmasında və kooperasiyasında dəyişikliklər; dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin artması; istehsalın inkişafı və iqtisadi artımın təmin edilməsi; istər dünya iqtisadiyyatında, istərsə də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarında (xüsusilə elmi-texniki inqilabın təsiri və dünya xidmətlər bazarının inkişafı ilə) dərin struktur dəyişiklikləri; istehsalın və inteqrasiya proseslərinin beynəlmiləlləşməsinin artması və s.;

2) Siyasi xarakter. Kapitalın ixracının/idxalının liberallaşdırılması; "üçüncü dünya" ölkələrinin sənayeləşməsi; dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi; dövlətin iqtisadi həyatının müxtəlif aspektlərinin dəstəklənməsi siyasəti və s.

Kapital üzrə beynəlxalq hərəkət dünya iqtisadiyyatında inkişaf üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, ölkələrdə xarici siyasi və iqtisadi əlaqələrinin güclənməsinə gətirib çıxarır, onlarda xarici ticarət üzrə dövriyyəni artırmağa kömək edir, iqtisadi inkişafda sürətlənməni artırır və istehsal həcmini artırmağa töhfə verir, istehsal edilən malların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırır, idxalçı ölkələrin texniki potensialını artırır, ölkədə məşğulluğu artırır (Пономарева Е.С. 2017).

Xarici ticarətə qadağaların və məhdudiyyətlərin tətbiqi gömrük statistikası tədbirlərinin tətbiqinə qədər azaldılır. İdxal zamanı aşağıdakı mallar nəzərə alınır (Луковникова Н.С. 2018: с.145):

- buraxılış və daxili istehlak üçün;
- gömrük rejiminə yerləşdirilən;
- rüsumsuz mağazalarda satış üçün;
- xarici dövlətlərin ərazisindən.

İxrac edilən mallar zamanı:

- ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq;
- gömrük ərazisindən kənarda emal üçün;
- satış üçün rüsumsuz mağazalarda yerləşdirilən.

Analoji olaraq, bir bölgənin xarici ticarət dövriyyəsi anlayışını təqdim etmək olar ki, bu da müəyyən dövr üçün regional ixrac və regional idxal dəyərlərinin cəmi kimi başa düşülməlidir (Павлов К. 2018).

Uzun əsrlər boyu beynəlxalq ticarət-iqtisadi siyasət bir-biri ilə əlaqəli iki meyli saxlamışdır: birincisi, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması, dünya xalqları (millətləri) tərəfindən dinc əməkdaşlıq və qarşılıqlı mədəni ünsiyyət, məhsuldar qüvvələrin beynəlmiləlləşməsi arzusudur, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesləri ilə əlaqədar yaranan ticarət maneələrinin azaldılması. İkincisi, proteksionizmin eyni vaxtda güclənməsi, “xarici” kapital və malların “öz” ölkəsinə daxil olmasını məhdudlaşdırma cəhdləri, həmçinin xalqlar üçün milli sərhədlərin çərçivəsi olaraq mövcudluğu ilə obyektiv şərtlənən dövlət və onun milli cəmiyyəti üçün mənafeyinin təmin edilməsi vəzifələrindən irəli gələn tendensiyadır.

Ölkələrdə ticarətə dair siyasətdə bu iki tendensiyanın konkret olaraq aşağıdakı proseslərdə özünü göstərdiyini görmək olar:

- bütün dünya ölkələrində idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrinin mütləq və nisbi azalması;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusilə də ən az inkişaf etmiş ölkələrə inkişaf etmiş ölkələrin birtərəfli üstünlüklərinin verilməsi;
- əvvəllər qəbul edilmiş qayda və prosedurların daha geniş şərhi və ya onların tətbiqindən imtina yolu ilə daxili bazarı xarici rəqiblərdən qorumaq vasitələrinin arsenalının genişləndirilməsi;
- məhdudlaşdırıcı və proteksionist milli ticarət qaydalarının tətbiqi və s.

Bütün bu proseslər və tendensiyalar əsrlər boyu müxtəlif intensivliklə inkişaf etmiş, formaları dəyişmiş, tənzimləmə mexanizmləri daha mürəkkəb və təkmilləşmiş, hələ də yeni üsullarla zənginləşir, beynəlxalq ticarət, iqtisadi və maliyyə əlaqələri, xüsusən qloballaşmanın təzyiqi altında proteksionizmin məhdudlaşdırılmasını tələb edir, lakin böhran hadisələri, dünya iqtisadiyyatının bu və ya digər iştirakçısının zəifləməsi onu ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində ümumi kursdan kənara çıxmağa məcbur edir (Хасбулатова Р.И. 2014: c.17).

Belə dövrlərdə 2008-2009-cu illərdə müşahidə edildiyi kimi proteksionizm açıq şəkildə özünü göstərir. Hazırda sənayeləşmiş ölkələrdə üstünlük təşkil edən tendensiya hələ də beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması istiqamətindədir. Amma yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xüsusilə iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü dövlətlər tərəfindən proteksionizmə qayıdış da var. Bu, həm də iqtisadi cəhətdən zəif ölkələrin müəyyən sənaye sahələrini xarici rəqibin nəzarəti altına keçmək təhlükəsindən qorumağa çalışan və ya rəqiblərin mallarını ölkəyə buraxmayan selektiv proteksionizm praktikasının üzərinə qoyur.

II FƏSİL. İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİNİN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ ROLU VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə idxal-ixrac əməliyyatlarının əsas təsirlərinin qiymətləndirilməsi

Hər bir ölkədə iqtisadi artımın ən mühüm göstəricilərindən biri xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyətidir. Qlobal bazarda məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onların bu bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsi, malların daxili istehlak bazarına çıxarılması son nəticədə ölkələrin iqtisadi qüdrətinə təsir göstərəcək. Hazırda iqtisadi artımı sürətləndirən əsas amillərdən biri dövlətlər arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, idxal-ixrac fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi, onlar arasında münasibətlərin milli maraqlar əsasında sistemli şəkildə qurulmasıdır. Ümumi olaraq, müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesi ilə beynəlxalq ticarətin sürətlə artması mühüm şərtlərdən biridir.

XİƏ ölkələr arasında maliyyə, pul və kredit münasibətlərinin forma və üsullarını, habelə elm, texnika və ticarət sahəsində əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini xarakterizə edən iqtisadi sabitliyin əsas alətlərindən biridir. Hazırda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici iqtisadi əlaqələrin hərtərəfli inkişafı üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin geniş potensialından və beynəlxalq əməyin faydalarından istifadə etməyə, bununla da yerli sahibkarların iqtisadi potensialını artırmağa çalışırlar. Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas funksiyaları və xüsusiyyətləri milli iqtisadiyyatın sahələri, o cümlədən istehsal, ticarət, maliyyə, investisiya, əmək, texnologiyadır. Bu, regionlarla dünya iqtisadiyyatı arasında birbaşa əlaqədir. Daha dəqiq desək, xarici iqtisadi əlaqələrin istehsal amilləri bir dövlətdən digərinə keçərkən yaranan iqtisadi münasibətlər sistemi kimi təqdim olunur. Beynəlxalq ticarət xarici ticarətin ən qədim formasıdır və dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Qlobal texnoloji tərəqqi, irimiqyaslı istehsaldan intensiv istehsala keçid, nəqliyyat və logistikanın inkişafı, bütün bunlar beynəlxalq ticarətin sürətlə artmasına və yeni sənaye sahələrinin yaranmasına səbəb oldu. İqtisadi

ədəbiyyatda beynəlxalq ticarət anlayışı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. İqtisadçılar qrupu hesab edir ki, beynəlxalq ticarət ölkələr arasında əmtəə və xidmət mübadiləsi ilə bağlıdır ki, bu da elmi-texniki inqilab və beynəlxalq fəhlə sinfinin güclənməsi şəraitində iqtisadi həyatın beynəlmiləlləşməsi ilə bağlıdır (Hüseynov M.M. 2021: s.8).

Bu məqamlar həmçinin istənilən dövlətdə dünya iqtisadiyyat sisteminə inteqrasiya etməsində mühüm rola malik amillərdəndir. Başqa cəhətdən, dünya üzrə iqtisadi inteqrasiyanın fərqli ölkələrin arasında bu sahədə əlaqələrin artıtılmasına və qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirməyə, eləcə də qarşılıqlı ticarətin inkişafına yönəlmiş əmək bölgüsü sisteminin dərinləşməsinə səbəb olur. Azərbaycan müstəqillik əldə etməmişdən əvvəl xarici ticarət siyasətinə güclü dövlət nəzarəti həyata keçirən keçmiş Sovet İttifaqının üzvü idi və ticarət əməliyyatları əsasən keçmiş SSRİ ölkələri ilə aparılırdı. Ciddi dövlət nəzarəti digər ölkələrlə ticarətdə məhdudiyyətlər yaratdı. Bu məhdudiyyətlərə görə Azərbaycan öz azad xarici siyasətini həyata keçirə bilmədi, ticarət əlaqələri tam şəkildə ittifaqın iqtisadi maraqlarına və tələblərinə deyil, maraqlarına xidmət edirdi. Bu baxımdan Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi azadlıq və milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni imkanlar qazanmışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini əldə etməsi onun qonşu dövlətlərlə və dünya ölkələrilə iqtisadi və xarici ticarətə aid əlaqələrin inkişafını artırmışdır. İqtisadi potensialı artırmaq başqa ölkələrlə əlaqələri genişləndirməyə, tərəfdaşlar üzrə sayın artırılmasına və Azərbaycan Respublikasının region üzrə mövqelərinin möhkəmlənməsinə səbəb olub. Bu illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı özünəməxsus xarakter daşımış, ilk mərhələdə müşahidə olunan durğunluqdan sonra sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və yüksək nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Ölkənin müstəqil iqtisadiyyatı, özəl sektorun inkişafı, respublikanın siyasi və iqtisadi nüfuzu, eləcə də əlverişli coğrafi şərait XİƏ-nin həcmini artırmağa geniş imkanlar yaratmışdır. Həmin dövrdə ticarət əlaqələrinin inkişafını təmin etmək üçün islahatlar aparılmağa başlandı. Buna görə də 1994-cü il yanvarın 10-da Prezident "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında"

fərman vermişdir. Sonradan "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında" həmin ilin 5 aprel tarixli fərmanı ilə bütün hüquqi şirkətlər tərəfindən mühüm malların ixracına icazə verildi. Sərəncam əsasında Nazirlər Kabineti 1995-ci il noyabrın 15-də "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında" qərar qəbul etmişdir. Nəticədə ixrac fəaliyyətinə verilmiş lisenziyalar və rezervasiyalar ləğv edilib, xarici ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı yeni qaydalar təsdiq edilib. Qərar ticarətə dövlət nəzarətinin azaldılmasına və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq liberallaşdırılmasına yönəlib. Qərar buna görə də Dövlət Komissiyasının xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üzrə səlahiyyətlərini azaldıb, idxal-ixrac sənədlərini asanlaşdırmışdır (Rəhimova A. 2018: s.122).

Sonra 1996-cı il dekabrın 17-də "Azərbaycan Respublikasında Xarici Ticarət Qaydalarına uyğun olaraq" və 24 iyun 1997-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında Xarici Ticarət Azadlığı" haqqında fərmanlar imzalanmışdır. "Azərbaycan Respublikasında 1999-2000-ci illərdə ticarətin inkişafı üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" fərmanında, proqramda ticarətə nəzarət tədbirləri öz əksini tapmışdır. İstehsalçıların və istehlakçıların hüquqlarını qorumaq, idxal və ixrac üçün əlverişli şəraitin yaradılması üçün tədbirlər nəzərə alınmışdır. Bu islahatlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə də sıx əlaqələr qurmuşdur. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı ÜTT, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avropa İttifaqı və digər mühüm təşkilatlarla ticarət münasibətlərinin səmərəli tənzimlənmişdir. Xarici dövlətlərlə əməkdaşlığı artırmaq və yeni müttəfiqlər əldə etməklə Azərbaycanın regionda siyasi mövqeyini gücləndirmək əsas məsələlərdəndir. Azərbaycanda xarici iqtisadi strategiyanın əsas prioritetlərindən biri coğrafi məkanın və qlobal iqtisadiyyatın yeni meyillərinə adekvat cavab verməklə müasir dünyada gedən iqtisadi proseslərdə fəal iştirak etməkdir. 1994-cü il "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı. o cümlədən ticarət münasibətlərinə birbaşa təsir edən neft müqavilələri xarici ticarətin dəyərini dəfələrlə artırmışdır. Azərbaycanı dünyaya çıxardı və ticarət əlaqələrinin inkişafına mühüm töhfə verdi. Azərbaycan

Respublikasında qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək məqsədi ilə dövlətin vasitəsilə sahibkarlar üçün ixrac və idxal prosedurlarını asanlaşdırmaq, o cümlədən yerli istehsalın stimullaşdırılması, son məhsulun daxili və xarici bazarlar rəqabətə malik olmasından ötrü hüquqi və iqtisadi olaraq islahatlar aparılır. İslahatların geniş vüsət alması ilə Azərbaycan ilə dünyanın bir çox ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi artmış, yeni ticarət müqavilələri imzalanmışdır. Bunların hamısı ölkəmizdə ixrac-idxalda gömrüyə aid siyasətin ildən-ilə təkmilləşdirilməsinə və beynəlxalq təcrübəni öyrənməyə və tətbiqinə xidmət edir (Rəhimova A. 2018: s.123).

COVID-19 pandemiyası Azərbaycan ixracına mənfi təsir göstərib. Əmtəə strukturunun təhlili zamanı şaxələndirməni artırmaq üçün islahatları dərinləşdirmək lazımdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilən müşavirələrdə şaxələndirmə siyasətinin əhəmiyyəti daim vurğulanıb. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatına görə, 2020-ci ildə neft ixracından əldə edilən gəlirlər 36,8 % azalaraq 9,4 milyard dollara, neft məhsullarından əldə edilən gəlirlər isə 36,2 % azalaraq 295,1 milyon dollara düşüb. Təbii qaz ixracına baxanda da eyni mənzərə müşahidə olunur. 2019-cu ildə təbii qaz ixracından əldə olunan gəlirlər 2,4 milyard dollar təşkil etmişdir, pandemiya ilində bu dəyər 7,4 % azalaraq 2,2 milyard dollar olmuşdur (https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/pandemiyada-dovrunde-azerbaycanda-xarici-ticaretin-veziyyeti-ve-diversifikasiyasi-12).

Cədvəl 3: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (2015-2020)

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Saldo
2015	25809.0	9216.7	12729.1	3512.4
2016	21946.7	8489.1	13457.6	4968.5
2017	24103.3	8783.3	15320.0	6356.7
2018	30955.0	11465.9	19489.1	8023.2
2019	33302.7	13667.5	19635.2	5967.7
2020	24471.4	10730.7	13740.6	3009.9

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/trade/

2021-ci ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycanın fiziki və hüquqi üzrə şəxslər dünyada 153 ölkədəki tərəfdaşları vasitəsilə ticarət əməliyyatlarını aparıb, 89 ölkə üzrə məhsul ixrac edib, 144 ölkədən idxal etmişdir. 2021-ci ildə yanvar-mart ayları

üzrə ixrac edilmiş neft və təbii qazın gömrük orqanlarında qeydiyyata alınmış, lakin hələ də gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçməmiş statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla ölkədə xarici ticarətdə dövriyyə 7036.8 mln ABŞ dolları olmuşdur. 4506,3 milyon ABŞ dolları və ya əmtəə dövriyyəsinin 64,0 faizi ixrac, 2530,5 milyon dolları (36,0 faizi) idxal olunub və nəticədə 77,8 milyon dollarlıq müsbət saldo yaranıb. 2020-ci ilin yanvar-mart ayları ilə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi qiymətlərlə 4,9 %, real ifadədə isə 15,1 %, o cümlədən idxal 24,3 %, ixrac 9,1 % artmışdır (https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4894).

Qrafik 1: Xarici ticarət dövriyyəsi, Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, %-lə

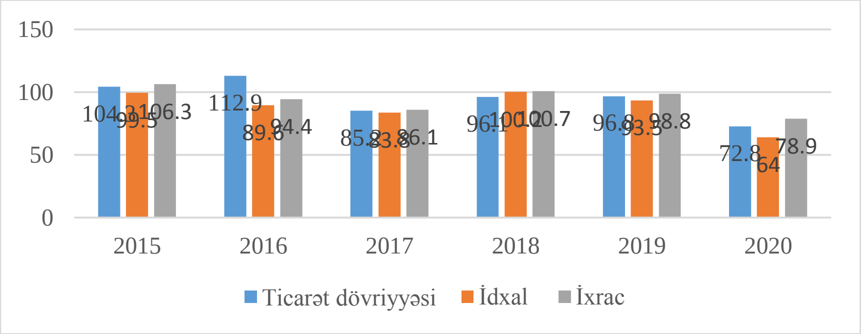

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/trade/

2021-ci ilin yanvar-mart aylarında neft və qeyri-neft məhsullarının ixracı real ifadədə 17,0 %, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,7 % artaraq 501,5 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına görə, ixracın 35,5 %-i İtaliya, 17,9 %-i Türkiyə, 8,4 %-i Hindistan, 6,3 %-i Gürcüstan, 4,4 %-i İspaniyay, 3,3 %-i Rusiya, 3,0 %-i isə İsrail, Portuqaliya və Ukrayna, 2,8 %-i Çin, 2,1 %-i Böyük Britaniyay, 1,9 %-i Belarus, 1,5 %-i Xorvatiya, 1,1 %-i İsveçrə və Almaniya, 4,7 %-i isə digər ölkələrə aiddir.

Neft və qaz məhsullarının ixrac qiymətləri Türkiyəyə-32,5 %, Rusiyaya-25,9 %, İsveçrəyə-8,9 %, Gürcüstana-7,6 %, ABŞ-a-3,7 %, Çinə-2 %, Belçika-1,8 %, Türkmənistan-1,6 %, Ukrayna-1,5 %, Almaniya-1,3 %, İtaliya-1,3 faiz, İran-1,1 faiz, Qazaxıstana göndərilən malların payı 1,0 % üstünlük təşkil edib (https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4894).

Qrafik 2: Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il üzrə ixracında əsas ölkələr

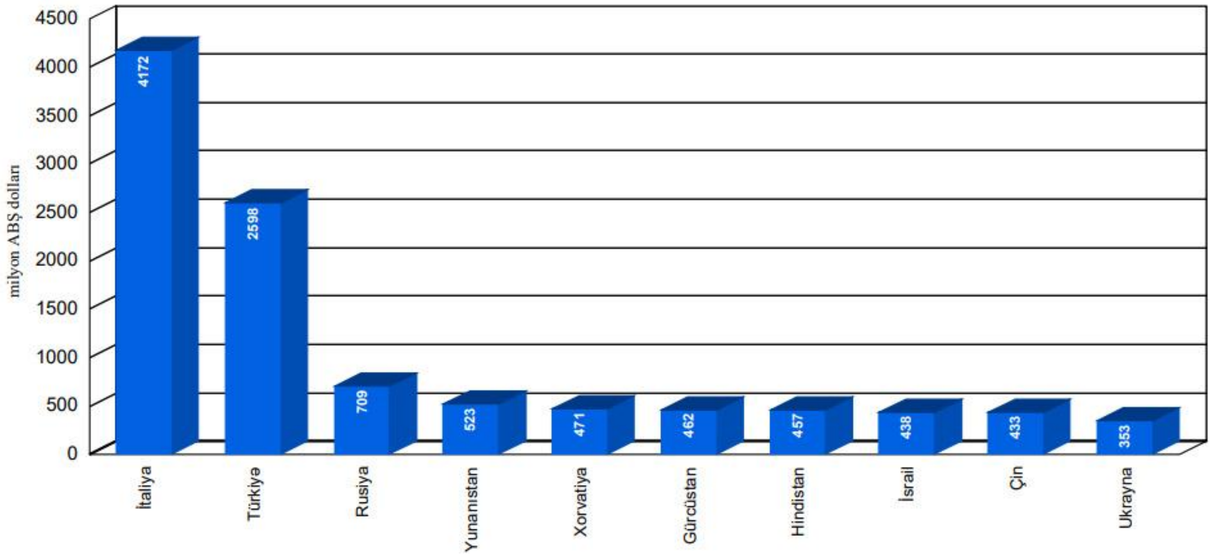

Mənbə: Statistik Bülleten, Gömrük Komitəsi, 2020.

Ölkə üzrə idxal edilmiş məhsullarda ümumi dəyərin17,8 %-i Rusiyaya, 15,0 %-i Türkiyəyə, 12,3 %-i Çinə, 7,3 %-i Almaniyaya, 4,6 %-i ABŞ-a, 3,9 %-i Ukraynaya, 3,8 %-i İrana, 3,2 %-i İtaliyaya, 3,0 %-i Birləşmiş Krallığa, hər biri 1,8 % olmaqla Yaponiya və Koreyaya, 1,6 %-i Braziliyaya, 1,5 %-i Hindistana, hər biri 1,4 % olmaqla Norveç və Fransaya, 19,6 %-i isə baqşa ölkələrlə aparılan idxal əməliyyatlarıdır.

Qrafik 3: Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il üzrə idxalında əsas ölkələr

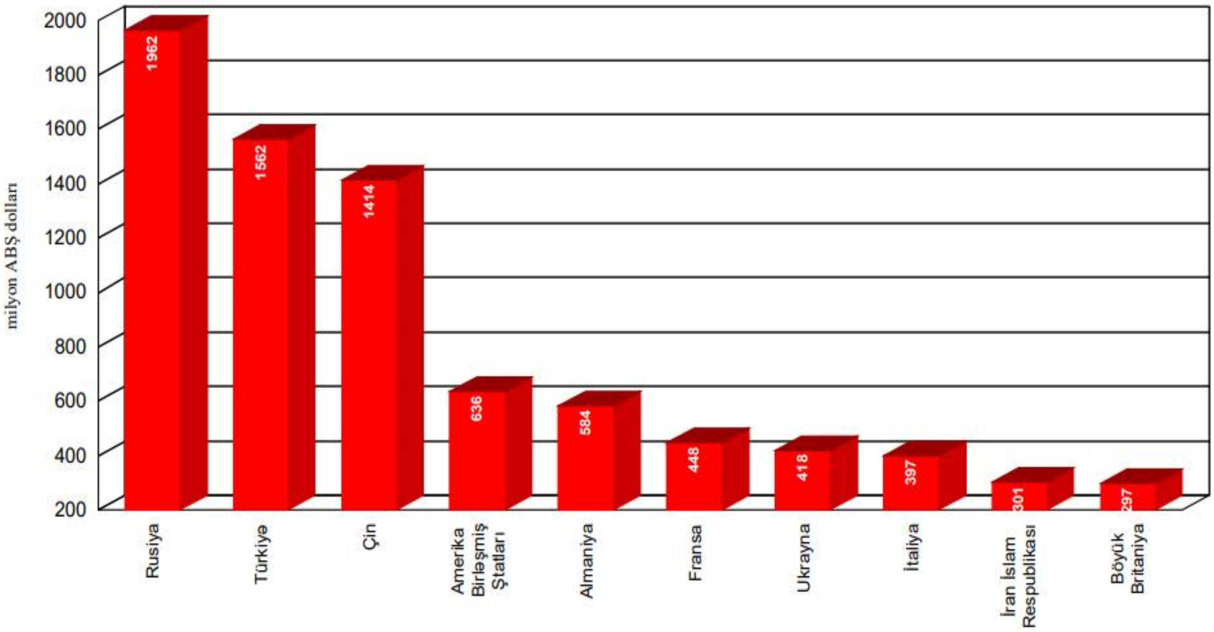

Mənbə: https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/statistics-bulletin

2021-ci ildə yanvar-mart ayları üzə 2020-ci ilin uyğun dövrü ilə müqayisə etsək təzə meyvənin ixracı 41.8 %, şəkərin ixracı 2.5 dəfə, bitki yağlarının ixracı 37.5 %, meyvə şirələrinin ixracı 37.0 % təşkil etmişdir. Kartofun ixracı- 1.6 dəfə, üzüm şirəsi və təbii üzümün ixracı – 1.9 dəfə, pambığın ixracı – 1.6 dəfə, polietilenin ixracı – 8.8 %, iplik lifinin ixracı – 6.3 %, bentonit gilinin ixracı – 8.6 % artmış, təzə tərəvəzin ixracı – 37.3 %, çay – 18.3 %, meyvə və tərəvəz konservləri – 5.0 %, marqarin və digər qida əlavələri – 22.2 %, tütün – 58.5 %, emal olunmamış alüminium – 23.5 %, qara borular – 36.7 % azalmışdır.

2020-ci ilin yanvar-mart ayları üzrə müqayisə etdikdə 2021-ci ilin yanvar-mart aylarında bitki yağları üzrə idxal 47.6 %, buğda üzrə idxal 13.0 %, xam şəkər üzrə idxal 3.9 dəfə, yağın, digər süd yağları və pastaları üzrə idxal 5.1 %, kartof üzrə idxal 0.6 %, təzə tərəvəzlər – 2.0 dəfə, tütünün idxalı – 14.8 %, dərman preparatlarının idaxlı – 30.8 %, rezin təkərlərin idxalı – 10.6 %, mineral gübrələrin idxalı – 17.8 %, yük avtomobillərinin idxalı – 28.5 %, məişət kondisionerlərinin idxalı- 1.6 dəfə, məişət soyuducularının idxalı – 29.0 %, idxal olunan təzə meyvələr – 3.4 %, çayın idxalı – 5.2 %, mal ətinin idxalı – 23.6 %, quş ətinin və ondan hazırlanmış məhsulların idxalı – 22.8 %, avtomobillərin idxalı – 1.4 %, qara boruların idxalı-38.2 %, poladın idxalı - 58.1 %, kompüterlərin, blokların və cihazların idxalı – 4.0 %, qara məftillərin idxalı – 57.4 %, avadanlıqların idxalı – 10.9 %, paltaryuyan maşınların idxalı – 8.5 %, polietilenin idxalı – 47.4%, qara metal küncləirin idxalı-39.7 %, avtobusların idxalı – 39.4 %, sementin və sement klinkerlərinin – 39.7 % olmuşdur (https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4894).

27 sentyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan ordusu Ermənistanın bu kontekstdə yeni hücumuna cavab verib, 27 ildir işğal altında olan (ölkənin 20%-i) əraziləri geri almaq üçün əks hücuma keçib. 44 gün davam edən müharibə vaxtı Azərbaycanın ordusu heç bir dinc əhalini hədəfə almadan işğal etdiyi ərazilərin əhəmiyyətli hissəsini geri qaytarıb. Noyabr ayının 10-u imzalanmış üçtərəfli bəyannamə ilə Dağlıq Qarabağ erməni işğalından azad edilib.Bəyanatda bildirilir ki, Qarabağın qalan hissəsi ən qısa zamanda Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altında erməni hərbçilərindən təmizlənəcək və bütün region qeyd-şərtsiz daxil

ediləcək. Müharibə nəticəsində ölkəmiz ərazi üzrə bütövlüyünü bərpa etmişdir. Siyasi nəticələr ilə yanaşı, 44 gün davam edən müharibənin region üçün əhəmiyyətli iqtisadi nəticələri də var. Noyabr bəyannaməsinin 9-cu bəndinin icrası Ermənistanın işğalı zamanı bağlanmış ənənəvi yolların bərpasına gətirib çıxaracaq, regional iqtisadi əlaqələr və əməkdaşlıqda inkişafı sürətləndirəcək. 44 günlük müharibənin iqtisadi təsirini anlamaq üçün Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən irəli gələn iqtisadi problemlərə baxmaq kifayətdir. Xüsusilə, 44 gün davam edən müharibədən sonra yaranmış yeni iqtisadi vəziyyət regional əməkdaşlığın bir çox mövcud problemlərinin həlli üçün imkanlar yaratmışdır.

İşğaldan azad edilmiş Laçın rayonu üzrə strateji əhəmiyyət odur ki, Laçın dəhlizi həm rayon ərazisindən, həm də Laçın şəhərindən keçir. Bildiyimiz kimi, həmin dəhliz Rusiyanın sülhməramlı qüvvələrinin nəzarətinə keçib.

Şəkil 1: Laçın dəhlizi

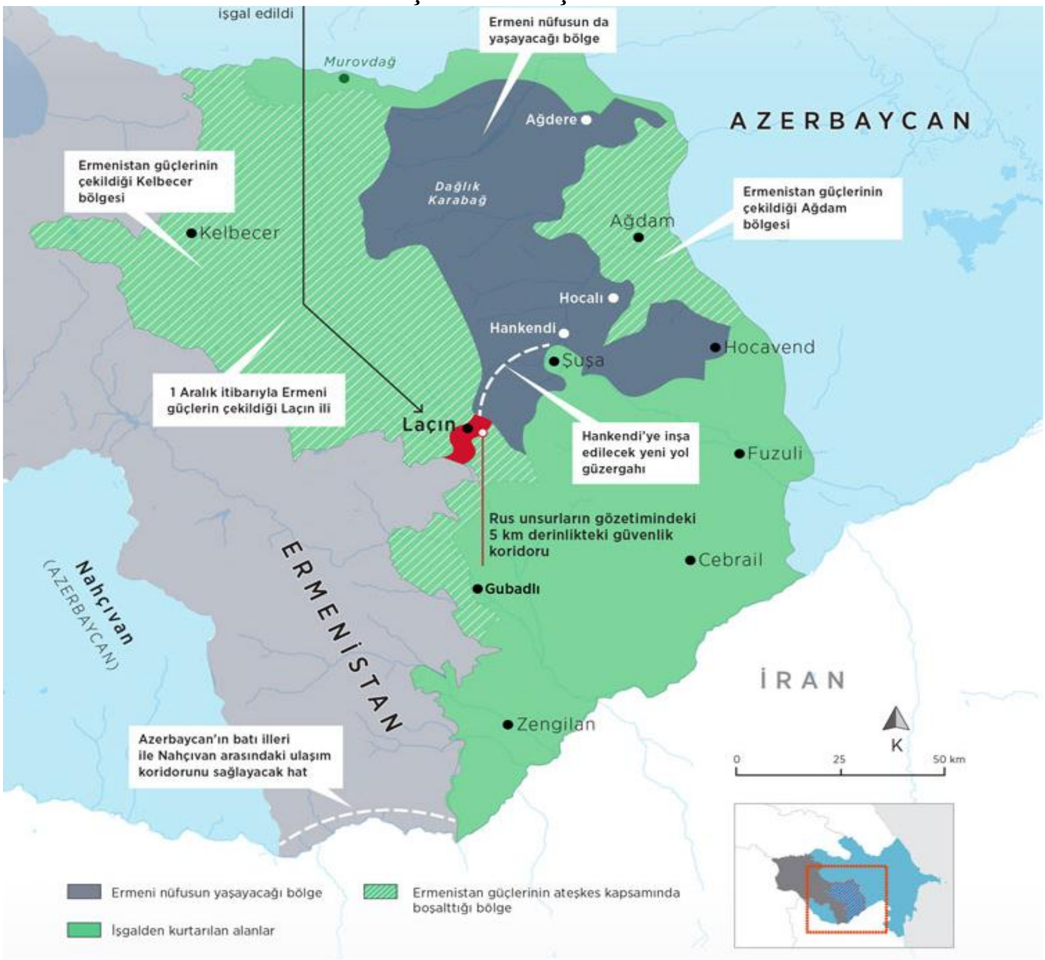

Mənbə:https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ermenistanin-28-yil-isgal-altinda-tuttugu-lacin-artik-ozgur/2061425

“Laçın dəhlizi” adlanan keçid zonası 5 il müddətində bölgədə müvəqqəti xidmətdə olan rus əsgərlərinin nəzarətində olacaq. AR-sı Laçın dəhlizilə hər iki istiqamət üzrə nəqliyyat vasitələri, vətəndaşlar, yüklərdə hərəkətin təhlükəsizliyinə təminat versin.

“Qafqazın Zəngəzur dəhlizi” kimi tanınan marşrut Kiçik Qafqazı şimal-şərqə və Anadolu yüksəkliklərini cənub-qərbə birləşdirir. 2020-ci ildə noyabr ayında Rusiyanın Prezidenti V.Putin, Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın Baş naziri N.Paşinyan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulması ilə bağlı üçtərəfli bəyannamə imzalayıblar və bu bəyannamədə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonlarını NMR-sı ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizinə istinad edilib. Sonuncu şimalda İranla Ermənistan arasında dənizə çıxış imkanları olmayan və cənubda Türkiyə ilə qısa sərhədi olan Azərbaycan anklavıdır. Zəngəzur dəhlizi Mərkəzi Asiyanı, daha geniş Xəzər regionunu, Azərbaycanla və Ermənistanı birləşdirən Sakit okeandan Türkiyəyə ticarət yolları açır, eyni zamanda Rusiya, Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistanın və İranın arasında dəmir yolu üzrə şəbəkəni genişləndirməyə şərait yaradır.

Şəkil 2: Zəngəzur dəhlizi

Mənbə:https://voiceofeast.net/2021/11/28/the-zangezur-corridor-is-the-ecos-most-strategic-project/

Zəngəzur dəhlizi Çin və Rusiyadan ötrü strateji əhəmiyyətli Asiya ilə Avropanı birləşdirən nəqliyyat üzrə dəhlizin fəaliyyət göstərməsinə imkan verir, regionun bütün ölkələrinə potensial iqtisadi səmərə vəd edir. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan Respublikasının Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri üzrə mövqeyini gücləndirəcək, çünki o, tarixi İpək Yolunun üzərindədir və Asiya və Avropa arasında logistika mərkəzinə çevrilməyə çalışır. Azərbaycan hər iki nəqliyyat dəhlizində maliyyə və siyasi cəhətdən cəlb olunmuş iştirakçıdır. Şərq-Qərb dəhlizi 2019-cu il üzrə ümumi ticarət dövriyyəsi 560 milyard avro olan Çin və Aİ üçün əhəmiyyətlidir. Şərq-Qərb dəhlizi Mərkəzi Asiya və Türkiyə arasında ticarət, eləcə də Türkiyə-Çin ticarət dövriyyəsindən ötrü əsas əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizi 1,1 trilyon dollarlıq ümumi daxili məhsula malik türkdilli xalqları birləşdirəcək (İsmailzade F., Babayev B. 2021: s.5).

Zəngəzur dəhlizi isə Çinin "Bir Kəmər və Bir Yol" təşəbbüsü (BRI) çərçivəsində alternativ dəhlizlərindən biri olan Orta Dəhlizdə Cənubi Qafqazın tranzit rolunu yaxşılaşdıracaq. Son zamanlar Çindən Türkiyəyə və əks istiqamətdə Azərbaycandan keçən yüklərin miqdarı artıb. Zəngəzur dəhlizi Ermənistan vasitəsilə quru nəqliyyatını inkişaf etdirməklə Orta Dəhlizin Avropa ilə Asiyanı birləşdirməsi imkanlarını təkmilləşdirəcək. Bu, həmçinin tranzit müddətini qısaltmaqla Azərbaycanla Türkiyənin arasında ticarəti gücləndirəcək.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu (BTQ) və Gürcüstan yolları artıq Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirsə də, daha qısa marşrut iqtisadi əlaqələri yaxşılaşdırmaq potensialına malikdir. Azərbaycan Çin və Avropa İttifaqı arasında ən qısa quru yolu ilə gedən multimodal dəhliz yarada bilib. Bundan başqa, Azərbaycan Çinin BRI-ni alqışlayan və dəstəkləyən ölkələrdən biridir. Cənubi Qafqazda bütün kommunikasiyaların blokdan çıxarılması təkcə Azərbaycanın logistika qovşağı kimi mövqeyinə deyil, həm də Çinin ən qısa yolla Avropaya yük daşımaq qabiliyyətinə fayda verəcək. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə həm Yaxın Şərqə, həm də ərəb dünyasına çıxış mümkündür. Zəngəzur dəhlizi Türkiyəyə də sərf edir. Dəhliz son illərdə bu məqsədə doğru iddialı gündəm hazırlayan türk dövlətlərinin regional inteqrasiyaya baxışını genişləndirir. Türk Şurasının qeyri-rəsmi Zirvə toplantısında Azərbaycan

Prezidenti İlham Əliyev bildirmişdir ki, “Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya və infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək”.

Şəkil 3: Yeni regional əlaqələr: Çin Qafqaz Türkiyə Avropa

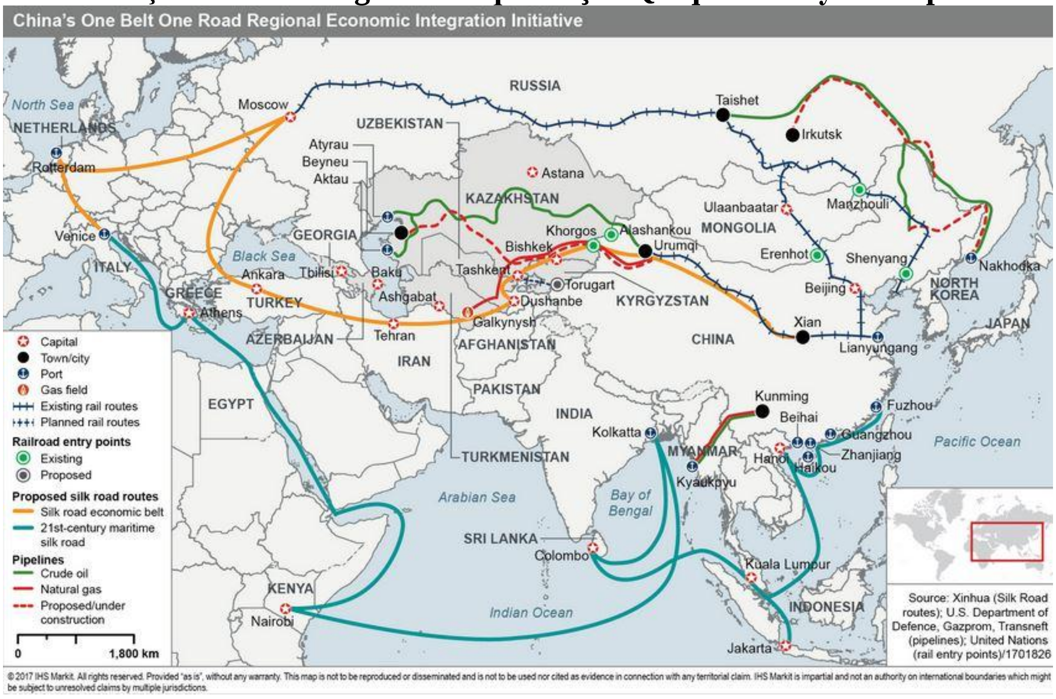

Mənbə:https://yetkinreport.com/en/2021/12/25/new-regional-links-china-caucasia-turkey-europe/

Zəngəzur dəhlizi türkdilli ölkələri nominal ÜDM-i 1,1 trilyon dolları keçən ölkələri birləşdirməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini gücləndirəcək. Türkiyə Zəngəzur dəhlizindən Mərkəzi Asiyaya qapı kimi istifadə etməklə türk dünyası ilə iqtisadi əlaqələrini gücləndirə biləcək. Həmçinin Türkiyə Mərkəzi Asiya ilə Çini birləşdirən yeni logistik dəhlizə sahib olacaq (İsmailzade F., Babayev B. 2021: s.5).

Son illər qlobal iqtisadi proseslər fonunda ölkənin iqtisadi inkişafı, investisiya və biznes mühiti daha da yaxşılaşdırılıb, biznesin genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılıb, rəqabətədavamlı olmayan neft məhsullarının və ixracın stimul edilməsi, ənənəvi və əlçatanlığın artırılması təmin edilib. Prezident tərəfindən yeni bazarların, idxalı əvəzləmək, xüsusən də yerli sahibkarlar üçün dövlətin dəstəyini gücləndirmək və bu sahədə işin səmərəli əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm islahatlar, strateji sənədlər və proqramlar qəbul edilib. Həyata keçirilən islahatlar, qəbul olunmuş strateji sənədlər Azərbaycanın iqtisadi inkişaf

istiqamətlərinin və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir tərəfdən Azərbaycanda mövcud iqtisadi potensial ixrac üzrə hazır məhsullarda payı artırır, digər tərəfdən idxalı əvəzləmənin təşkilindən ötrü zəmini yaradır. Bu işlərdə Azərbaycana xarici investisiyaları cəlb etdmək də xüsusi rol oynayır. Beləliklə, ölkəmizdə iqtisadi azadlıq, özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli şərait, respublikamızın əlverişli coğrafi mövqeyi xarici ticarət əlaqələri üzrə həcmini artırmışdır. Eyni zamanda, yerli istehsalın genişləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı şərait var ki, bu da son nəticədə Azərbaycanın iqtisadi gücünü artıracaq (Rəhimova A. 2018: s.126).

Beynəlxalq ticarət hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının əsas amillərindən biri kimi qəbul edilməlidir. Müstəqillik əldə etməmişdən əvvəl Azərbaycan xarici ticarət siyasətinə güclü dövlət nəzarəti olan keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində idi və əsasən keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri ilə ticarət aparırdı. Müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmış, regionda aparılan iqtisadi islahatlar dünya ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Son illərdə xarici ticarətdə həyata keçirilən tədbirlər xarici ticarətdə iqtisadiyyatın əsas sahələrindən birinə çevrilmiş, bu da xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, ticarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə, valyuta daxilolmalarının artmasına və xarici ticarət dövriyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

2.2. Beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsində dünya ölkələrinin təcrübəsi

Qloballaşmanın təsiri, texnologiyanın inanılmaz inkişafı və rəqabətin artması biznes mühitində sürətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər kommersiya həyatında yeni yanaşmaların tətbiqinin zəruriliyi ilə bağlı menecerlərə təzyiq göstərir. Beynəlxalq ticarətin gündəliyi kommersiya, iqtisadi və siyasi hadisələrdən təsirlənir və formalaşır. Bu inkişaflar ticarət həcminə, kommersiya xərclərinə və davamlı ticarətə müsbət və ya mənfi təsir göstərir. Bu gün iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin liberallaşdırılması, beləliklə, ölkələrin inteqrasiyası və əməkdaşlığı dünya iqtisadi dairələrinin əsas gündəm bəndlərindəndir (Gedik A., Antepli A. 2020: s.101).

Beynəlxalq ticarət bütün dünya ölkələri arasında ticarətin daimi artması ilə xarakterizə olunur. 2010-2018-ci illər üçün xidmətlər ticarətinin həcminin artması vurğulanır, xidmətlərin mübadiləsinin artım tempi əmtəə mübadiləsinin artım sürətini üstələyir. Hazırda dünya iqtisadiyyatının, eləcə də dünya ticarətinin liderləri ABŞ, Çin və Almaniyadır. Onların beynəlxalq bazarda rolu o qədər böyükdür ki, 2019-cu ildə dünya ticarətinin 30%-dən çoxu onların payına düşür. Demək olar ki, İEOÖ-in qlobal ticarətdə payı və ən zəif inkişaf etmiş ölkələrin ümumi ticarəti hər il artır ki, bu da yaxşı xəbərdir. Bununla belə, biri hazırda baş verən dünya iqtisadi böhranları dünya ticarətində böyük tənəzzüllərə səbəb olur (World Trade Organization, https://www.wto.org).

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ticarətdə lider mövqeləri ABŞ, Çin və Almaniya kimi ölkələr tutur (şək. 2.1). Baxılan ölkələr dünya ticarətinin 30%-dən çoxunu təşkil edir. Ümumi ixracın 13%-ni və idxalın 11%-ni təşkil edən Çinin 2018-ci ildə ixracı 2,49 trln. ABŞ dolları, idxalı isə 2,14 trln. ABŞ dolları olmuşdur. Çinin ümumi mal ixracı artımı neft, kompüter hissələri və elektron inteqrasiya edilmiş sistemlərin idxalı və ixracının artması hesabına baş verib (Бурденко Е.В., Данилушкина И.Д., Калмыкова М.А. 2020: с.42).

Şəkil 4: 2018-ci ildə dünya ticarətində lider olan ölkələrin idxal və ixracının dəyəri milyardlarla ABŞ dolları ilə ölçülür

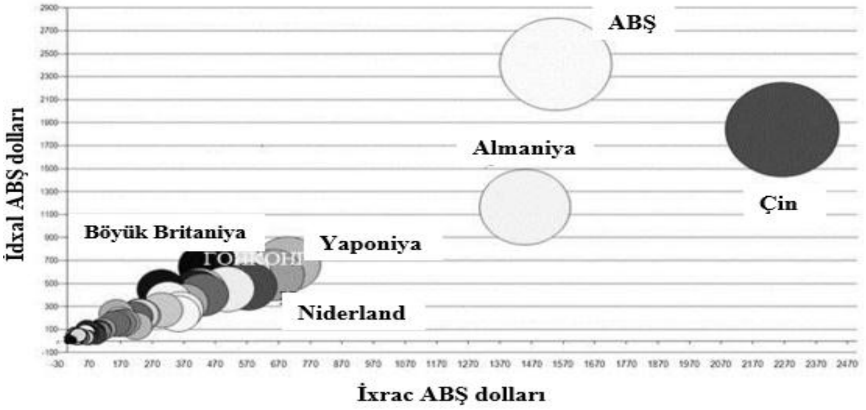

Mənbə: Бурденко Е.В., Данилушкина И.Д., Калмыкова М.А. 2020: с.42.

2018-ci ildə dünyada ticarət gərginliyi son həddə çatdı və ABŞ və Çin arasında qlobal bazarda liderlik uğrunda ticarət müharibəsi başladı. Bu mübarizə beynəlxalq ticarətin vəziyyətinə ciddi təsir göstərir, çünki bu müqavimətin nəticəsi müxtəlif məhdudiyyətlər və qadağalar, rüsum və tariflərin artmasıdır və nəticədə ixrac və idxalın artımında səngimə müşahidə olunur. Beləliklə, ABŞ, Çin və Almaniya dünya ticarətinə ciddi təsir göstərərək dünya ticarətinin az qala üçdə birini öz əllərində cəmləşdirirlər. Beynəlxalq mübadilədə bir çox proseslər onların fəaliyyətindən asılıdır (Виноградов А. О., Заклепенко А.Ю., Сафронова Е.И. 2019: с.193).

Müasir beynəlxalq ticarətin digər xarakterik xüsusiyyəti dünya ticarətinin ümumi həcmində inkişaf etməkdə olan ölkələrin payının artmasıdır. 2010-2018-ci illər üçün bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr dünyanın ixracatçıları və idxalçıları arasında öz sıralamalarını artırdılar. İqtisadi böhranlarla bağlı bəzi tənəzzüllərə baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya ticarətində iştirakının tədricən artmasını müşahidə etmək olar. UNCTAD-ın statistikasına görə, 2010-cu ildən dünya mal ticarətində az inkişaf etmiş ölkələrin ixrac və idxal payı müvafiq olaraq 2,5% və 3,1% artmışdır. Xidmət ticarətinə gəldikdə isə burada da irəliləyiş müşahidə olunur: ixracın payı 2,2%, idxalın payı 3,6% artıb. 2016-2018-ci illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin mal və xidmətlərin ticarəti 2010-cu illə müqayisədə hər il orta hesabla 8,8% artmışdır (şək. 2). Ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracı və idxalı son illərdə inkişaf etmiş ölkələrlə və bütün dünya ilə müqayisədə daha sürətlə artmışdır. ÜTT və UNCTAD ekspertləri də az inkişaf etmiş ölkələrin

bazarda mövqelərinin möhkəmlənəcəyini gözləyirlər (Бурденко Е.В., Данилушкина И.Д., Калмыкова М.А. 2020: с.43).

Ən zəif inkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarətinin inkişaf dinamikası da onun həcminin artdığını göstərir. Ən az inkişaf etmiş ölkələrin mal ixracı 2010-cu ildəki 152 milyard dollardan 2018-ci ildə 192 milyard dollara yüksəlib. Xidmətlərin ixracı 39,8 milyard ABŞ dollarına çatıb ki, bu da bu ölkələr üçün rekord göstəricidir. Ən az inkişaf etmiş ölkələrin əmtəə və xidmətlərin idxalı ixracının artım tempi dünya ticarət dövriyyəsinin sürətlərini üstələmişdir. 2018-ci ildə xidmət ticarəti 16% genişlənmişdir ki, bu da bütün dünya ilə müqayisədə iki dəfə çoxdur (https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm).

Şəkil 5: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mal və xidmətlərin ticarətinin artım tempi % (2010 = 100)

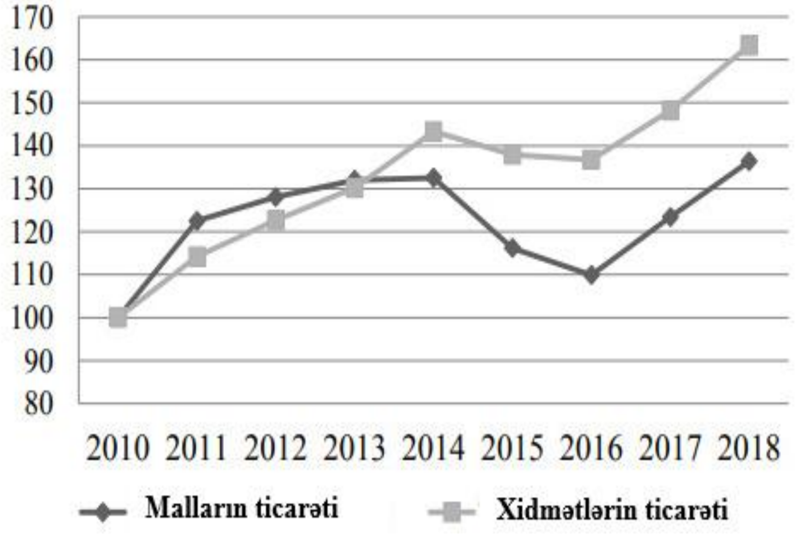

Mənbə: Бурденко Е.В., Данилушкина И.Д., Калмыкова М.А. 2020: с.43.

Bununla belə, bütün dünyada göstəricilərin artımı ilə bağlı bütün müsbət cəhətlərin üstündən xətt çəkiləcək. 2019-cu ilin sonu və 2020-ci ilin əvvəli dünya iqtisadiyyatında qlobal böhranla yadda qaldı. Daha çox bu, bütün dünyada COVID-19 virus pandemiyasının yayılması ilə əlaqələndirilir. Hazırda beynəlxalq ticarətə və bütövlükdə iqtisadiyyata ciddi təsir göstərir. Bu vəziyyət qlobal iqtisadiyyatda və dünya ticarətində görünməmiş bir pozğunluğu təmsil edir, çünki istehsal və istehlak bütün dünyada sürətlə azalır. Qlobal mal ticarətinin 2020-ci ildə ən pis halda 32%, ən yaxşı halda isə 18% azalacağı gözlənilir (Şəkil 6).

Şəkil 6: 2020-2022-ci illərdə dünya mal ticarətinin mümkün inkişafı dinamikası % ilə (2015=100)

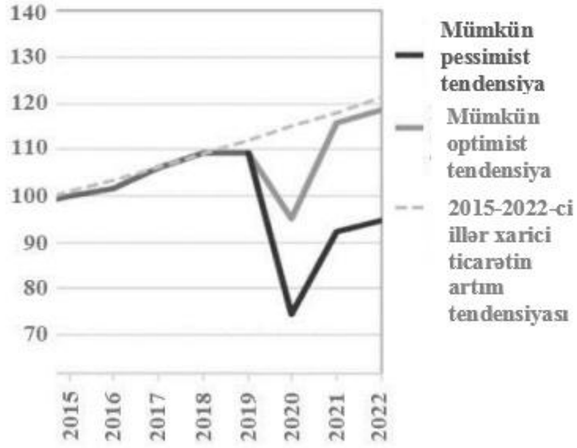

Mənbə: Бурденко Е.В., Данилушкина И.Д., Калмыкова М.А. 2020: с.44.

Xidmət ticarəti qlobal ticarətin koronavirus pandemiyasından ən çox təsirlənən seqmentlərindən biridir. Nəqliyyatdan istifadənin məhdudlaşdırılması, bir çox ticarət və mehmanxana müəssisələrinin bağlanması səbəbindən xidmət mübadiləsi əhəmiyyətli itkilərə məruz qalacaq. Bazarların şəffaflığı və proqnozlaşdırıla bilməsi prinsiplərinin qorunub saxlanması, eləcə də ümumilikdə daha əlverişli biznes mühitinin təşviqi bu şəraitdə həlledici olacaqdır. Proteksionist üsullardan istifadənin qlobal iqtisadiyyatda mövcud vəziyyəti gərginləşdirəcək yeni şoklara səbəb olacağı ehtimal edilir. 2021-ci ildə ticarətdə canlanma mümkün idi, lakin bu, baş vermə müddətindən və siyasətlərin effektivliyindən asılı bir proses oldu. Beləliklə, müasir beynəlxalq ticarətin əsas xüsusiyyətləri sadalanmış və təhlil edilmiş, onun 2010-cu ildən 2018-ci ilə qədər olan dövr üçün əsas tendensiyaları qrafik şəkildə göstərilmişdir. Son zamanlar dünyada bir çox aspektlər üzrə ticarət dövriyyəsində artım müşahidə olunsa da, 2019-2020-ci illərin böhranı bu artımı dayandıracaq və bütün dünyada mal və xidmətlərin mübadiləsi sürətinin azalmasına səbəb olacaq.

UNCTAD-ın analitikləri mal və xidmətlərin beynəlxalq ticarətinin inkişaf tendensiyalarını təsvir edən və sənaye və regionlar üzrə statistik hesablamalarla tamamlanan illik icmalında 2019-cu ildə ticarətin azalmasının bir çox regionlara təsir etdiyinə diqqət çəkirlər. Əmtəə ticarəti ən böyük azalma göstərdi, xidmət ticarəti isə 2019-cu ildə daha yavaş olsa da böyüməyə davam etdi. Təbii sərvətlərin ticarəti qiymətlərin aşağı olması səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Eyni

zamanda, sənaye mallarının ticarəti kifayət qədər orta dərəcədə azalmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinə gəlincə, 2019-cu ildə artım davam edib.

2020-ci ildə beynəlxalq ticarətdə kəskin azalma müşahidə olunub (-8 faiz). İqtisadi şokun əsas sürücüsü COVID-19 pandemiyasıdır. Ən əhəmiyyətli azalma 2020-ci ilin ikinci rübündə, mal ticarətinin 20 faizdən çox azaldığı zaman baş verdi. 2020-ci ilin ikinci yarısında mənfi dinamika ildən-ilə davam edib, lakin göstəricilər ilin birinci yarısı ilə müqayisədə daha yaxşı olub. Maraqlıdır ki, 2020-ci ilin ikinci yarısında iqtisadiyyatın və qlobal təchizat zəncirlərinin bərpası əsasən Çin tərəfindən idarə olunub.

Cədvəl 4: İdxal və ixrac meylləri, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr, %-lə

	2020 I kvartal		2020 II kvartal		2020 III kvartal	
	İxrac	**İdxal**	**İxrac**	**İdxal**	**İxrac**	**İdxal**
Dünya	-6		-21		-5	
İEÖ	-5	-6	-24	-22	-9	-8
İEOÖ	-7	-2	-17	-20	-5	-11

Mənbə:https://trans.info/ru/klyuchevyie-tendentsii-razvitiya-mezhdunarodnoy-torgovli-tovarami-kak-krizis-otrazhaetsya-na-import-i-eksport-228652.

Orta göstəricilərdən kənara baxsaq, 2020-ci il üçün beynəlxalq ticarətin strukturu ölkələr arasında bəzi heterojenliyi göstərir. Bir neçə ölkədən başqa bütün ölkələrdə ticarət azaldı, lakin azalmanın miqyası fərqli idi. Məsələn, Şərqi Asiyanın bir çox ölkələri nisbətən daha yaxşı çıxış ediblər. Üstəlik, Afrikadakı ticarət nümunəsi çox cılız olub, Afrikanın cənubunda çox azalıb, lakin qitənin qərb hissəsindəki bəzi ölkələrdə yüksəlib. Fərqlər Şərqi Asiya və Sakit okean regionlarında da mövcuddur.

Bir çox böyük iqtisadiyyatlarda bərpa yavaşladı, bəziləri 2020-ci ilin sentyabrında hələ də ikirəqəmli azalma nümayiş etdirir. Məsələn, Braziliya, Hindistan, Yaponiya və Rusiyada idxal və ixrac 2019-cu il səviyyəsindən xeyli aşağı qalıb. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı və Cənubi Afrikanın statistik göstəricilərində mülayim bərpa əlamətlərinə rast gəlmək olar. Ən çox zərər çəkən enerji sektoru (ticarətdə 35 faizdən çox azalma).Kəskin azalma avtomobil sektorunda da (avtomobil və nəqliyyat avadanlığı) müşahidə olunub.Maşın, metal və filizlərin ticarəti əhəmiyyətli dərəcədə azalıb (https://trans.info/ru/klyuchevyie-tendentsii-razvitiya-

mezhdunarodnoy-torgovli-tovarami-kak-krizis-otrazhaetsya-na-import-i-eksport-228652).

Cədvəl 5: 2020-ci ildə bəzi ölkələrin və regionların idxal və ixrac meylləri, %-lə

İdxal	**Yan.**	**Fev.**	**Mart**	**Apr.**	**May**	**İyun**	**İyul**	**Avq.**	**Sent.**
Çin	-7	-10	-1	-14	-17	-3	-1	-2	13
EC	-3	-7	-12	-26	-28	-12	-15	-10	-2
Rusiya	4	2	-2	-20	-13	-4	-13	-11	-3
ABŞ	-4	-4	-7	-21	-25	-13	-8	-5	0
İxrac	Yan.	Fev.	Mart	Apr.	May	İyun	İyul	Avq.	Sent.
Çin	-22	-10	-7	3	-3	1	7	9	10
EC	-2	-3	-8	-31	-32	-9	-10	-9	3
Rusiya	-2	-18	-20	-33	-36	-26	-28	-32	-14
ABŞ									

Mənbə:https://trans.info/ru/klyuchevyie-tendentsii-razvitiya-mezhdunarodnoy-torgovli-tovarami-kak-krizis-otrazhaetsya-na-import-i-eksport-228652

Öz növbəsində, aqrar-ərzaq sektorlarında, məsələn, toxuculuq sənayesində ticarətin həcmi artıb (2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 10 faiz). Bu, COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədardır, çünki bu sektorlara cərrahi maskalar kimi qoruyucu vasitələrin istehsalı daxildir. Daha az dərəcədə, COVID-19 ofis avadanlığı ticarətinə də təsir etdi (https://trans.info/ru/klyuchevyie-tendentsii-razvitiya-mezhdunarodnoy-torgovli-tovarami-kak-krizis-otrazhaetsya-na-import-i-eksport-228652).

Əvvəllər idxal qadağaları, kəmiyyət məhdudiyyətləri və yüksək gömrük divarları ilə qorunan istehsal sahələrinin idxalda həyata keçirilən siyasətlər, ölkələr arasında razılaşmalar və paralel əməkdaşlıqlar nəticəsində beynəlxalq bazarlarda rəqabətədavamlı bir struktura çevrildiyini söyləmək olar. Bu anlayış keçmişlə müqayisədə beynəlxalq ticarətin həcmini artıran ən mühüm səbəblərdən biri kimi qəbul edilə bilər. Demək olar ki, beynəlxalq ticarətdə tərəflərin xərc və risk məsuliyyətlərinə diqqət yetirən və ticarət həcmini artırmağı hədəfləyən təcrübə və qaydalar son illərdə artmışdır. Ticarətin dinamik strukturunda çatdırılma və ödəniş kimi mühüm məsuliyyət məsələləri ilə bağlı yeni və fərqli problemlər rabitə, logistika və idarəetmə sahələrində texnoloji inkişaflarla aradan qaldırılmağa çalışılır. Bu istiqamətdə beynəlxalq dövlətlər, ümumi məqsədlər üçün yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar, istehsalat, logistika, bankçılıq və s. kimi sektorların nümayəndələri texnoloji inkişaflar maliyyə sahələrində də öz təsirlərini göstərməkdədir və bu gün elektron valyutalar üzərində qurulması planlaşdırılan müxtəlif elektron pul köçürmə

üsulları və ticarət sistemləri müzakirə edilir.

Digər tərəfdən, qloballaşmanın təsiri ilə müştərilərin seçimləri və istehlakçı davranışları dəyişir və bu vəziyyət təchizatçıların yeni strategiyalar hazırlamasına səbəb olur, istehsal və təchizatda uyğunlaşma və standartlaşma meyllərini artırır. Bütün bu məsələlərin təfərrüatlarına və konkret tətbiqlərinə diqqət yetirərək, aşağıda sadalanan mövzularla beynəlxalq ticarətin inkişafı və asanlaşdırılması sahəsində mövcud inkişafları aşağıdakılardır (Gedik A., Antepli A. 2020: s.103):

- Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya;
- Beynəlxalq çatdırılma üsullarında inkişaflar;
- Beynəlxalq ödəniş üsullarında inkişaflar;
- Gömrük və logistika tətbiqlərində mövcud inkişaflar;
- Elektron Xarici Ticarət Beynəlxalq Ticarətdə Blokçeyn Texnologiyası.

Hal-hazırda ölkələrin karantin və təcrid olunması səbəbindən bütün dünyada onlayn alış-veriş proqramlarında istifadəçi aktivliyi artıb. Elektron ticarət 2020-ci ilin mart ayının ilk həftəsindən etibarən yeni və aktiv istifadəçilərin sayında davamlı artım qeydə aldı. Bundan əlavə, COVID-19 epidemiyası istehlakçı davranışını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir və sənayeni yenidən formalaşdırır. Alınan tədbirlər və müştəri seçimləri səbəbiylə fiziki mağazalar epidemiyadan mənfi təsirlənərkən, onlayn pərakəndə satıcılar satış həcmini artıraraq davamlı olaraq müştəri qazanırlar. COVID-19 pandemiya böhranından əvvəlki və sonrakı dövrlər müqayisə edildikdə, Türkiyədə və dünyada məhsul və məhsul qrupları kontekstində istehlakçı tələbləri baxımından dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, COVID-19 epidemiyasından əvvəlki dövrdə yüksək elektron ticarət həcminə malik olan səyahət və yaşayış xərcləri və geyim məhsulları qrupu epidemiya zamanı görülən tədbirlərlə azalıb (https://uib.org.tr/tr/kbfile/covid-19un-e-ticaret-uzerindeki-etkileri).

Təxminən 25 ildir ki, e-ticarət dünya gündəmində olsa da, bu mövzuda çıxarılan qəti şəkildə qəbul edilmiş bir statistik məlumat yoxdur.Bir əvvəlki ilə nisbətən 13% artaraq 29 trilyon ABŞ dollarına çatdığını bildirdi.5 88% isə Bu məbləğ B2B e-ticarət oldu, B2C e-ticarət həcmi isə 3,9 trilyon ABŞ dolları olaraq açıqlandı. Bununla belə, müxtəlif mənbələrdə fərqli məlumatları görmək

mümkündür. Bu fərq adətən istinadlar və metodologiya və ya qruplaşmalardakı fərqlərlə bağlıdır. Pərakəndə e-ticarətin daha ətraflı təhlilini təqdim edən eMarketer, qlobal pərakəndə ticarət bazarının həcminin 2019-cu ilin sonuna əvvəlki ilə nisbətən 4,5% artdığını və təxminən 25 trilyon ABŞ dolları təşkil etdiyini, bunun 14,1 faizini, 3,53 trilyon ABŞ dollarının elektron ticarət üsulu ilə edildiyini təxmin etdi. Bu məbləğə səyahət və bilet xərcləri, yemək və içki satışı, elektrik, su, təbii qaz kimi faktura ödənişləri daxil deyil (Deliçay M. 2021: s.6).

Dünyada e-ticarətdə ön sıralarda olan ölkələr və ölkə qrupları Çin, ABŞ və Aİ Üzv Dövlətləridir. Bu ölkələrin və ölkə qruplarının daha ətraflı araşdırılması bu bazarlardakı vəziyyətin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edəcəkdir.

Qrafik 4: 2020-ci ilə kimi ABŞ-da ən böyük e-ticarət saytları/platformaları və payları (%)

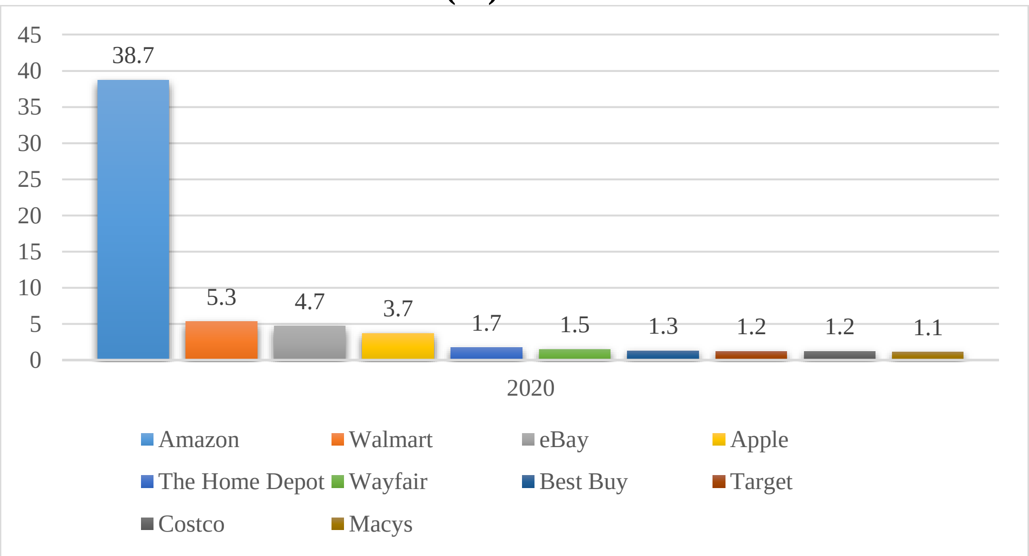

Mənbə: Deliçay M., Perakende e-ticaretin yükselişi, Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü 2021: s.25.

ABŞ pərakəndə elektron ticarət bazarında ilk üç mövqedə olan firmalar e-bazar kimi fəaliyyət göstərir. Bu elektron bazarlar başqa ölkələrdə də fəaliyyət göstərir və onların vasitəçilik etdiyi şirkətlərin sayı aşağıdakı cədvəl 4-də göstərilib.

Cədvəl 6: ABŞ-ın ən böyük elektron bazarlarında satış edən firmaların sayı

E-bazar adı	Dünyada Platformadan istifadə edən şirkətlər	Platformadan istifadə edən şirkətlər ABŞ
Amazon	2700000	890000
eBay	535000	204000
Walmart	36000	30000

Mənbə: Deliçay M., Perakende e-ticaretin yükselişi, Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü 2021: s.25.

Statista-nın məlumatlarına görə, 2018-ci ildə Amazonun aylıq ABŞ ziyarətçiləri 206 milyon, Walmart 131,9 milyon və eBay isə 109,4 milyon ziyarətçi olub. Covid-19 pandemiyasının qəfil yayılması bir çox ölkədə pərakəndə satıcıları və istehlakçıları ehtiyatsızlıqdan tutdu. Bu inkişaf bir çox pərakəndə satıcılar üçün xüsusilə heyrətləndirici olmuşdur. Elektron ticarətə inteqrasiya oluna bilməyən firmalar ziyarətçilərin sayının azalması və fiziki mağazaların məcburi şəkildə bağlanması kimi nəticələrlə üzləşdi. Bəzi şirkətlər müflisləşsə də, bəziləri dövlət dəstəyi ilə bu prosesdən çıxmağa çalışıb. Covid 19-dan əvvəl e-ticarətə inteqrasiya olunmuş və ya müştəriləri ilə tez inteqrasiya edib dialoq qura bilənlərin bəziləri bu prosesdən faydalanıb. Bu şirkətlər investisiyalarını artırıb, intensiv reklam kampaniyaları təşkil ediblər. Bəzi şirkətlər e-ticarətə inteqrasiya olunsa da, pandemiyanın yaratdığı istehlakçı seçimlərindəki dəyişikliklər və gərgin rəqabət onlara mənfi təsir göstərib. İstehlakçılar baxımından evdə qalma səbəbiylə istehlak seçimləri dəyişdiyi üçün bir çox iş yerinin bağlanması iş yerlərinin itirilməsinə və ya gəlirlərin azalmasına səbəb olduğu üçün istehlak xərclərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

2.3. Qloballaşma şəraitində gömrük tarif tənzimlənməsinin iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə təsiri

Ölkələrin müxtəlif resursları var və bu resurs müxtəlifliyi ölkələrin öz hasilatlarını həyata keçirmək üçün bir-biri ilə ticarət etmələrini məcbur etmişdir. Ancaq bir məhsulu baha istehsal edən və ya başqa sözlə onu səmərəli istehsal edə bilməyən ölkələrlə bağlı irəli sürülən beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin tələbi olaraq, bu məhsulları xaricə ixrac etmək və ucuz istehsal oluna bilməyən malları istehsal edən başqa bir ölkədən idxal etmək lazımdır. o məhsulu daha ucuz və səmərəli, ölkələr bir-biri ilə əlaqədə olurlar. Nəzəriyyənin məqsədi dünya resurslarından ən səmərəli şəkildə istifadə etməklə insanların rifahını yüksəltməkdir. Lakin bir çox inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələr uzun müddətdir ki, bu nəzəriyyənin tələblərini yerinə yetirmirlər. Çünki bu ölkələr öz sənayelərini xarici rəqabətdən qorumalı, məşğulluq yaratmalı idilər. Onlar yalnız öz sənayeləri inkişaf etmiş ölkələrin sənayeləri ilə rəqabət apara biləcək vəziyyətdə olduqda sərbəst ticarətlə məşğul olmağa hazır oldular. Bu çərçivədə 1980-ci illərə qədər proteksionist siyasət həyata keçirən bir çox ölkə bu tarixdən sonra siyasətlərini dəyişdi. Ölkələr arasında azad ticarətə pərəstiş etmək və dünya resurslarından səmərəli istifadə prinsipi çərçivəsində 1980-ci illərdən başlayaraq bir çox ölkə, xüsusilə Çin, ABŞ və Aİ bu nəzəriyyə çərçivəsində qərarlar qəbul edərək beynəlxalq ticarəti sürətləndirmişlər. qarşılıqlı müqavilələr imzalamaqla. Həqiqətən də qloballaşan dünyamızda ölkələr arasında bağlanan azad ticarət müqavilələri ilə hansı ölkə ucuz istehsal edirsə, o məhsulun mütəxəssisi olur və o məhsulu ixrac edir, ucuz qiymətə istehsal edə bilmədiyi məhsulu başqa ölkədən idxal edir. Beləliklə, ölkələrin rifah səviyyəsi yüksəlir, inkişafı sürətlənir.

Gömrük tarifləri, ölkələrin idxal etdikləri məhsullara görə ölkələrin mənşəyindən asılı olaraq müxtəlif dərəcələrlə aldığı vergidir. Bu vergilər idxal olunan məhsulun dəyərinin faizi kimi və ya hər bir məbləğ üçün sabit dəyər kimi və ya ikisinin kombinasiyası kimi qəbul edilə bilər. Müvafiq olaraq, vergilər advolarm, xüsusi və birləşmiş vergilər kimi təsnif edilə bilər. Qloballaşan dünyamızda iqtisadi inteqrasiyalar əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, az inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi birliklərə

daxil olmaqdansa, gömrük rüsumları tətbiq etməklə öz iqtisadiyyatlarını xarici rəqabətdən qorumaq istəyirlər. İqtisadi İnteqrasiyanın əsas məqsədi ölkələrdə iqtisadi artımı sürətləndirməkdir. Qurulmuş birliklər inteqrasiyada iştirak edən ölkələrin böyümə sürətinə təsir edir və uzunmüddətli perspektivdə resurs bölgüsü daha səmərəli olur. Dinamik təsirlər yeni investisiyaların artmasına gətirib çıxarır, məhsuldar resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir, mövcud kənar təsirlərdən faydalanır və rəqabətin artması ilə iqtisadi səmərəlilik artır. Amma inkişaf etməmiş ölkələrdə də mənfi təsirlər var. Az inkişaf etmiş ölkələrdə investisiyaların və işçi qüvvəsinin inteqrasiyanın üzvü olan daha inkişaf etmiş ölkəyə keçməsi nəticəsində az inkişaf etmiş ölkəni daha da yoxsullaşdıra bilər (Adıgüzel S., Mehmet Ragıp G. 2020: s.3).

Hazırda tarif sistemi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi əsasıdır. Bu sistem açıq şəkildə daxili bazarı xarici rəqabətdən qorumaq məqsədi daşıyır. Tariflərin tənzimlənməsi sistemində idxal vergiləri mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar "xarici iqtisadi fəaliyyətin komissiya tənzimlənməsi" anlayışına müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Tariflər yalnız gömrük rüsumlarının dərəcələrinin cəmi olduğundan, tədqiqat qrupu hesab edir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi yalnız tarif tənzimlənməsi vasitəsilə başa düşülməlidir. Digər tədqiqat qrupu isə israr edir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi bütün gömrük rüsumlarını (vergilər, rüsumlar və yığımlar) tənzimləyir (Rzayev P.Q. 2011: s.48).

Qeyd etmək olar ki, ikinci qrup tədqiqatçıların fikirləri reallığı daha çox əks etdirir, bu baxımdan araşdırmanı məqsədəuyğun hesab edirik. İqtisadçıların fikrincə, gömrük tariflərinin tənzimlənməsi dövlətin xarici iqtisadi əlaqələri qiymətləndirməsinə təsir vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Xarici ticarət əməliyyatları üzrə tarifa aid tənzimlənmə dedikdə, ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən bütün maddi və əqli mülkiyyət obyektlərinin iqtisadi tənzimləmə vasitəsi başa düşülməlidir. Belə bir iqtisadi tənzimləmə alətinin xarici ticarət əməliyyatlarına daxil edilməsi işlək mexanizmləri ortaya çıxarır. Həmin mexanizm ümumi gömrüyə aid münasibətlərdə mövcudluğu müəyyən edir. Ona görə də bu mexanizmin

hərtərəfli öyrənilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq onun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu mexanizmin ümumi strukturunu başa düşməyin yeganə yolu xarici ticarət əməliyyatları üçün tariflərin tənzimlənməsi mexanizminin hər bir elementini ayrıca təsvir etməkdir. Gömrük tariflərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını "Gömrük tarifləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu təşkil edir. Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm aləti olan gömrük tariflərinin yaradılması və istifadəsi, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara görə vergilərin tutulması qaydaları qanunla müəyyən edilir. Azərbaycannın gömrük tarifi harmonik malların eyniləşdirilməsi və kodlaşdırılması sisteminə əsaslanır. Bu, beynəlxalq təcrübə və standartlara tamamilə uyğun gəlmir ki, bu da tarif sistemində şəffaflıq yaradıb. Azərbaycanda gömrük tarifi ixracyönümlü istehsalı artırmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, müəssisələrin rəqabət əsasında inkişafına və respublikaya xarici investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verir (Rzayev P.Q. 2011: s.50).

Hazırkı dövlət gömrük tarifi ticarət münasibətlərini tənzimləmədə əsas vasitələrdəndir. Tariflərin əhəmiyyətinə təsir edən tariflərin təşkilinin bir neçə əsas istiqamətləri var. Bu, əsasən, istifadə olunan gömrük rüsumlarının növlərinin seçilməsi, tarif strukturunun formalaşdırılması, tarif təsnifat sisteminin işlənib hazırlanması, yığım məqsədi ilə idxal edilən malların mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi metodunun hazırlanması ilə əlaqədardır. Gömrük tariflərinin iqtisadi rolu ondan ibarətdir ki, əmtəə qiymətlərinə təsir edən və milli bazarı qoruyan vergilər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində kapitalın yığılmasına, rentabelliyə və formalaşma səviyyəsinə müsbət təsir göstərir, milli fərqləri bərabərləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Qanunu xarici ticarətdə dövlət tənzimlənməsi üzrə əsas alət olan "Gömrük tarifləri haqqında" qanuna əsasən gömrük tariflərinin formalaşdırılması və istifadəsi qaydalarını, habelə gömrük rüsumlarının toplanması qaydalarını müəyyənləşdirir.

Gömrük rüsumlarının ödənilməsi və hesablanması mexanizmləri aşağıdakı addımlardan ibarətdir:

- vergitutma bazasının müəyyən edilməsi (hesablanması);

- məhsulun mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- prioritet və prioritetlərdə dəyişikliklərin nəzərə alınması;

- gömrük rüsumlarının və vergilərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada ödənilməsi və hesablanması.

Qiymətlərin yaradılmasında (idxal mallarının qiymətini qaldıran qiymət baryerinin yaradılması) gömrük tariflərinin rolu hiss olunur. Bu rol məhsul üçün fərqlidir. Bəziləri üçün (xammal, yarımfabrikatların bəzi növləri), digərləri üçün isə daha vacibdir (hazır sənaye məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları). Gömrük rüsumu təkcə gömrük orqanları malları ölkənin gömrük ərazisinə gətirdikdə və ya çıxardıqda deyil, malların idxalı və ixracı üçün vacib şərtdir (Rzayev P.Q. 2011: s.50).

Gömrük rüsumlarının tarif mahiyyəti gömrük rüsumları ilə müqayisə olunmaq istəməyən mallarda və mallarda özünü göstərir. Gömrük rüsumları - ölkənin gömrük sərhədindən keçən avtonəqliyyat vasitələri üçün gömrük rəsmiləşdirilməsi rüsumları, habelə müşayiət olunmayan baqaj və beynəlxalq poçt daşımalarının kommersiya vasitələri və buna görə də gömrük rüsumları idxalçı və ixracatçılara göstərilən xidmətlərin mübadiləsinə görə gömrük orqanları tərəfindən ödənilən ödənişlərdir. Vergi sisteminə gömrük rüsumlarından azadolmalar daxildir. Tarif üstünlükləri ticarət siyasətinin həyata keçirilməsində əvvəllər ödənilmiş rüsumların ödənilməsi, rüsumlardan azad edilməsi, rüsumların azaldılması, güzəştli malların idxalına (ixracına) tarifə aid kvotalar kimi güzəştlər deməkdir. Ümumiyyətlə, dövlətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimlənmədə tarif aparatının rolu hədsizdir. Çünki qeyri-tarif tənzimləmələrindən fərqli olaraq qayda eyni deyil, tarif tənzimlənməsi əsasən dəqiqlik və ardıcıllıqdan asılıdır (Rzayev P.Q. 2011: s.51).

Hazırda ticarət-siyasi mexanizmdə xarici ticarət üzrə gömrük-tarif tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyəti mövcuddur. Gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi dövlətin iqtisadi müdafiəsinə, beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsinə, xarici ticarət sisteminin sabitləşməsinə xidmət edir. Odur ki, gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemindəki problemlərin vaxtında müəyyən edilməsi onların aradan qaldırılması üçün son dərəcə vacibdir. EAEC üzv dövlətlərinin əmtəə istehsalçılarının səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsi problemi birinci dərəcəli

əhəmiyyət kəsb edir. Gömrük tarifi siyasətində qeyd olunanlarla yanaşı, başqa problemlər də var. Belə ki, sənayesi inkişaf etmiş ölkələrin gömrük-tarif sistemləri çox sütunludur, yəni bu malları istehsal edən ölkədən asılı olaraq mallara müxtəlif səviyyələrdə rüsumlar tətbiq oluna bilər. Bu fakt o deməkdir ki, ən çox üstünlük verilən dövlətin əmtəəsinə daha aşağı rüsumlar düşür. Malların mənşə ölkəsinin düzgün müəyyən edilməməsi gömrük rüsumlarının düzgün hesablanmamasına gətirib çıxarır və problemlər yaradır ki, bunun da nəticəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daralmasına səbəb olur. Əvvəllər ölkələrin gömrük-tarif sistemlərinin müəyyən məsələləri 1948-ci ildə imzalanmış Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) ilə tənzimlənirdisə, bu gün bu funksiyaları Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) həyata keçirir. Lakin dövlətlər arasında müxtəlif siyasi ziddiyyətlər ucbatından beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə mənfi təsir göstərir (Гомон И.В., Белопухова Н.В. 2019: c.70).

Belə ki, problemlərdən biri də malın qiymətinə faizlə müəyyən edilən advalor rüsumların tez-tez müəyyən edilməsidir. Bu baxımdan idxal olunan malların maya dəyərinin qiymətləndirilməsi üsulları mühüm rol oynamağa başladı ki, onların istifadəsindən tutmuş böyük ölçüdə vergitutma üçün malların qiyməti müəyyən edilir. Metoddan asılı olaraq, malın qiyməti şüurlu şəkildə maya dəyərinin dörddə biri və ya yarısı, bəzi hallarda isə hətta 2 dəfə artırıla bilər. Buna görə də, haqqın ölçüsü ilə yanaşı, bu haqqın hesablanmasının qiymətləndirilməsi üsulları da az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə bir sistem ölkələri, o cümlədən EAEC üzvü olan ölkələr dünya miqyasında qeyri-bərabər gömrük və tarif mövqeyinə qoyur.

Həmçinin, rüsumların məbləği eyni texnoloji zəncirdə (məsələn: rezin, vulkanlaşdırılmış rezin məmulatları) halqaları təmsil edən malların emal dərəcəsinə görə fərqlənə bilər, bu da hazır məhsul üçün rüsum dərəcələrinin əhəmiyyətli dərəcədə artması deməkdir. Belə bir sistem sənayeləşmiş ölkələrə mal idxal etmək istəyən ölkələr üçün son dərəcə əlverişsiz şərait yaradır və idxalçıların belə qarşılıqlı əlaqədə marağını şübhə altına alır. EAEC üzv ölkələrində gömrük tariflərinin tənzimlənməsi sisteminin digər mənfi cəhəti gömrük tarifinin innovativ komponentinin kifayət qədər inkişaf etdirilməməsidir ki, bu da innovasiyaya

yönəlmiş iqtisadi artıma bəyan edilmiş keçid kontekstində mənfi cəhətdir. Bu problem Vahid Gömrük Tarifinin qurulması üçün zəruri element kimi xarici iqtisadi fəaliyyətin məhsul çeşidini təkmilləşdirmək imkanlarının olmadığını nəzərdə tutur ki, bu da təkcə EAEC daxilində münasibətləri tənzimləməyə deyil, həm də EAEC üzvləri arasında münasibətlər məsələlərini həll etməyə imkan verir (https://nauchforum.ru/journal/stud/28/33442).

2019-2021-ci illərdə malların ixracı ilə bağlı gömrük tarif siyasətinin prioritetləri aşağıdakılardır (Гомон И.В., Белопухова Н.В. 2019: с.70):

- tərəfdaşlarla elektron formada əməkdaşlığın təşkili yolu ilə ixrac çatdırılmalarının sadələşdirilmiş gömrük inzibatçılığı;
- gömrük əməliyyatlarının sürətləndirilməsi;
- EAEC üzv dövlətlərinin razılaşdırılmış ixrac gömrük tarifi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin qəbulu, o cümlədən ixrac rüsumlarının müəyyən edilməsinə vahid yanaşmaların yaradılması, habelə məbləğlərin ödənilməsi, kreditləşdirilməsi və köçürülməsinin unifikasiyası üzrə işlərin davam etdirilməsi;
- ölkələrin istehsalı və ixracı planlaşdırılan, habelə məhsulun pay bölgüsü sazişlərinin icrası ilə əlaqədar faktiki istehsal edilmiş məhsulun həcmini təsdiqləmək üçün istifadə olunan mexanizmin həyata keçirilməsi.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük rüsumlarının ödənilməsi üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş güzəştlər beynəlxalq ticarətə töhfə verir və investisiya resurslarının cəlb edilməsinə xidmət edir ki, bu da ümumilikdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına kömək edir. Həmçinin qeyd etmək olar ki, Avrasiya İqtisadi İttifaqı haqqında Müqaviləyə uyğun olaraq gömrük tariflərinin tənzimlənməsi ittifaqın səlahiyyətlərinə aiddir və Aİİ-nin üzvü olan beş dövlət üçün eynidir. Buna görə də, bu inkişafın elementlərini həyata keçirmək üçün hazırlanmış qanunvericilik təşəbbüsləri bloklana bilər və ya digər Aİİ üzv dövlətlərinin dövlət qurumlarının cəlb edilməsi zərurəti ilə əlaqədar onların həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə maneə törədə bilər, buna görə də ilk növbədə, ittifaq dövlətləri hüquqi bazanı razılaşdırmalıdırlar.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN OLUNMASININ İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ ZƏMNİNDƏ KOMPLEKS QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ BUNUN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASIBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

3.1. Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağı kimi aparıcı mövqeyinin gücləndirilməsi

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ticarətin həcmini davamlı olaraq artırmağa imkan verir. Ticarət və logistika sürət ilə qloballaşan dünyamızda iqtisadi inkişafın mühüm sürücüsünə çevrilir, əsas sektorlara birbaşa xarici investisiyaları artırır. Ölkənin daim inkişaf edən logistik aktivləri onun regional və beynəlxalq ticarətdəki rolunu artıracaq. Turizmlə bağlı digər xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə nəqliyyatdan əlavə dəyər şəklində ölkə iqtisadiyyatına fayda gətirmək təşəbbüsləridir. Məqsəd Azərbaycanı bütün ölkə üzrə nəqliyyat şirkətləri üçün regional mərkəzə çevirməkdir. Regionda yeni logistika və ticarət mərkəzlərinin inkişafı Azərbaycanda regionun iqtisadi və sosial inkişafı proqramı üzrə mühüm tərkib hissəsidir. Bu mərkəzləri rayonda yaratmaq yeni imkanları yaradacaq, kənd təsərrüfatının inkişafını təmin edəcək. Bura kənd təsərrüfatı istehsalının mərkəzləşdirilməsi və digər regionlarla əlaqə, beləliklə, regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi və urbanizasiya probleminin aradan qaldırılması daxildir. Hazırda bəzi rayonlarda logistik mərkəzlərin yaradılması və bütün növ məhsulların istehlak üçün paylanması məqsədəuyğundur. Müasir logistika işçilərinin müasir proqram təminatı ilə mərkəzləşdirilmiş şəkildə qəbulu, saxlanması, daşınması və planlaşdırılması ölkə operatorlarını yüksək logistik xərclərdən (saxlama, paylama, daşınma və digər xərclərdən) xilas edir, iqtisadi inkişafa əlavə dəyər verir, logistika və biznes mərkəzlərinə imkan yaradır. Bütün nəqliyyat növləri üçün regionun infrastrukturunu və nəqliyyatını yaxşılaşdırmaq əsas məqsədlərdəndir (Əkbərov E.H. 2018: s.35).

Respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarını beynəlxalq standartlar şəklində tikintisi, dəmir yollarını yenidən qurmaq, sərnişindaşımada elektrik qatarlarında rolun artması, nəqliyyat təhlükəsizliyinin, əməyin mühafizəsi qaydalarının, ekoloji

təhlükəsizlik və yanğından mühafizənin dövlət standartlarının təkmilləşdirilməsi, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi, mühafizə standartlarının təkmilləşdirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Bu, logistikanın əsas mənbəyi olan daxili logistika və nəqliyyat sistemini inkişaf etdirməyə, ümumiyyətlə, rayonun bütün sahələr üzrə istehsalın fəaliyyətində sürətləndirməyə xidmət edəcəkdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi,45). Hesablamalardan görünür ki, inkişaf etmiş nəqliyyat və logistika ÜDM-i birbaşa 3% artıra bilər ki, bu da cari qlobal tendensiyaları şərtləndirən üç əsas ticarət tendensiyasıdır. Və bu tendensiyalar dəyər əlavə etmək üçün xüsusi diqqət tələb edir.

Dünyanın qabaqcıl təcrübələrinə görə, logistika mərkəzləri vasitəsilə əlavə dəyərin üç əsas uğur amili var. Birincisi, dəyər yaratmaq üçün seçilmiş təchizat zəncirlərində balanslaşdırılmış inkişafın faydaları nəzərə almaqla, infrastrukturun və xidmətlərin eyni şəkildə inkişafını etdirməkdir. Beləliklə, infrastruktura həddindən artıq diqqət yetirilməsi ticarət üçün zəruri olan xidmətlərin göstərilməsində çatışmazlıqlara gətirib çıxarar ki, bu da artım sürətini məhdudlaşdırar. Başqa cəhətdən xidmətlərə həddindən artıq diqqət yetirmək infrastruktur çatışmazlığına səbəb ola bilər. İkincisi, logistika mərkəzlərinə sərmayə yatırmaq üçün aydın strategiya və düşünülmüş plana malik olmaq vacibdir. Potensial və gəlirliliyin düzgün hesablanmaması əməliyyatların başlanmasında və sürətləndirilməsində problemlərə səbəb ola bilər. Bu mənada yaxşı düşünülmüş planlaşdırma və ətraflı texniki-iqtisadi əsaslandırmalar vacibdir. Üçüncü olaraq, logistikada mərkəzlərin tikintisinin zamanı ümumi təchizatın zəncirini optimallaşdıra biləcək vəzifədə özəl sektorun iştirakçısı yoxdur. Beləliklə, şirkətin səviyyəsi şəklində natamam planlaşdırmanın və optimallaşdırmanın logistika mərkəzləri üzrə tikintidə səmərəsizliyə səbəb ola bilər. Optimallaşdırmağı bilən və ya bunun üçün lazım olan bazarın gücünə malik 3-cü tərəflər kimi çox yaxşı logistikaya aid şirkətlərin mənfi cəhətləri var. Dövlət tərəfindən idarə olunan tədarük zəncirinin komponentləri, həmçinin gömrük və birbaşa xarici investisiyaların mövcudluğu logistika sistemini qurmağa və inkişafa təsir göstərən amillərdən biridir (Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, s.7-8).

Azərbaycan Respublikasının dünya üzrə iqtisadiyyata inteqrasiya olunması və xarici ticarətin şaxələndirilməsi nəqliyyat-logistika infrastrukturunun adekvat şəkildə yenidən qurulmasını, yerli şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün Azərbaycanın potensialından istifadə olunması və logistik xidmətlər ixracı üzrə inkişafı təmin edir. Vahid iqtisadi məkanı yaratmaq, ticarətin təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatda xüsusi logistika xərclərinin azaldılması, dəstəkləyici nəqliyyat-logistika infrastrukturunun yaradılması, ticarətdə inzibati maneələrinin və fərqli regionlar üzrə nəqliyyatın sisteminin inkişafında qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması, dövlət investisiya siyasətinin regional komponentidir. Nəqliyyat strategiyasında ən mühüm məsələlərdən biri nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafıdır. Bu strateji proqramlar çərçivəsində Azərbaycanın nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafına əlavə özəl investisiyalar cəlb olunacaq. Bu kontekst üzrə Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat və logistika infrastrukturu xarici investisiyaları cəlb etməlidir. Dünya bazarındakı siyasi və iqtisadi vəziyyət Azərbaycanın nəqliyyat və logistika infrastrukturunu institusional investisiyalar üçün cəlb edir. Bunlar nəqliyyat və logistika infrastrukturu bazarının və infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün əsas sahələrdir (Məmmədov R.T., Namazov B.F. 2018: s.13):

- malların və nəqliyyat axınları üzrə hərəkəti sürətli edən, iqtisadiyyatda nəqliyyatın və logistika xərclərini azaldan müasir səmərəli nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafı;
- Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemi üzrə rəqabətqabiliyyətini artırmaq və ölkə üzrə tranzit potensialından istifadəni təkmilləşdirmək;
- nəqliyyat sektorunda və logistika xidmətləri bazarında investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- nəqliyyat kommunikasiyalarında qeyri-mütənasiblik və fasilələrin aradan qaldırılması, onların iqtisadiyyatın real sektoru əsasında inkişafı, logistikanın

inkişafı, yüklərin daşınmasında intermodal daşımaların və konteynerləşdirmənin tətbiqi;

- strateji əmtəədə ixracın tələbatını ödəmək, avtonəqliyyat vasitələri parkının yenilənməsi məqsədilə dəniz limanlarının və hava limanlarının logistika infrastrukturunun sistemli şəkildə modernləşdirilməsi;
- Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin (BND) logistika infrastrukturunun inkişafı;
- dövlət-özəl tərəfdaşlıq sxemindən istifadə etməklə büdcədənkənar maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi.

Azərbaycanın Nəqliyyat Strategiyasında BND-nin gələcək inkişaf perspektivlərinə və logistik mərkəzlər sistemində logistik dəstəyin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanda bir-biri ilə əlaqəli vahid logistik mərkəzlər (LM) sisteminin yaradılması bütün növ yüklərin səmərəli müşayiətinə imkan verəcək və BND-də, gələcəkdə isə növündən asılı olmayaraq bütün ölkə üzrə yükdaşımaların idarə edilməsini optimallaşdıracaq. Ümumi prinsiplərə və açıq arxitekturaya əsaslanan logistika mərkəzləri Azərbaycanın perspektivli nəqliyyat-logistika şəbəkəsinin, bütün nəqliyyat növləri üzrə dispetçer və logistika dəstək mərkəzlərinin və ölkədə nəqliyyat-logistika əməliyyatlarının informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin əsas strukturlarının əsas qovşaqları olacaq.

Müasir logistika infrastrukturunun yaradılması ilə yanaşı, Azərbaycanda logistikanın inkişafının əsas perspektiv istiqaməti təbii ki, təchizat zəncirinin idarə edilməsi konsepsiyası və texnologiyasının tətbiqidir. Milli logistikada mövcud vəziyyəti qiymətləndirərkən, logistika şöbələri və xidmətləri olan şirkətlərin sayının kortəbii artması, biznesdə standart logistika texnologiyalarından istifadə təcrübəsinin getdikcə artması, logistikanı vacib element kimi yerləşdirməyə cəhdləri ilə demək olar ki, sürətlə inkişaf edir. Milli əmək bazarında logistikaya böyük ehtiyac var və başa düşülür ki, təkcə logistika işlərinin adi növləri deyil: daşıma, ekspedisiya, anbar və yüklərin idarə edilməsi, inventarların idarə edilməsi, gömrük rəsmiləşdirilməsi, şirkətin logistika prosesinin koordinatorları var. Strateji

planlaşdırma və korporativ logistika idarəetmə bunlara koordinatorlar, logistika biznes proseslərinin analitikləri, müasir inteqrasiya olunmuş logistik texnologiyaları və informasiya sistemlərini dəqiq seçib istifadə edə bilən menecerlər tələb olunur. Eyni zamanda, bir çox təşkilatlar üçün müəyyən vəzifələr üçün logistika təşkilatında idarəetmə səviyyələri axtaran namizədlər üçün logistik səviyyələrin seçilməsi əsas problemdir. Milli ticarətdə logistikanın potensialı müasir logistika infrastrukturu planlarının yaradılmasında dövlət yardımı ilə, eləcə də yüksək səmərəli logistikanın diqqətli inkişafı ilə reallaşdırıla bilər. Beləliklə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycanda logistikanın inkişafına təkan verən əsas amillər aşağıdakılardır (Məmmədov R.T., Namazov B.F. 2018: s.15):

Cədvəl 7: Azərbaycanda logistikanın inkişafına təkan verə biləcək əsas amillər

1. Logistika xidmət bazarının və logistik xidmətlər kompleksinin inkişafı; 2. Azərbaycan ərazisində regional (dəstək) Logistika Mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı; 3. Böyük şirkətlərin logistika infrastrukturunun, eləcə də beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı; 4. Logistika idarəetmə bölmələri olan şirkətlərin sayının sürətlə artması və onlarda logistika idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi.	5. Şirkətlərin tədarük zənciri - SCM idarəetmə texnologiyalarının tətbiqinə marağın artması, logistik informasiya sistemlərinin və müasir proqram təminatının ardıcıl tətbiqi; 6. Azərbaycanın sənaye və xüsusilə kənd təsərrüfatı sektorlarında anbar logistikasının intensiv inkişafı; 7. Milli əmək bazarı üçün yüksək ixtisaslı logistik kadrların məqsədyönlü hazırlanması.

Mənbə: Məmmədov R.T., Namazov B.F. Azərbaycanda logistikanın inkişafının bəzi məsələləri, 2018: s.15

Logistika və ticarət bütün regionların inkişafında, əlavə dəyər və yeni iş yerlərini yaratmaqda, eləcə də mənfəətin artırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın kəmiyyət və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması perspektivlərinə əsaslanaraq, logistika və ticarətdə regional və qlobal zəncirlərə inteqrasiya qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq sektorlararası ticarətdən daha çox gəlir əldə etmək üçün əlavə dəyər xidmətləri göstərəcək. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ona öz biznesini davamlı şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Beləliklə, ölkəmiz Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərində əlverişli coğrafi mövqeyinə görə həm tranzit ticarətinə, həm də idxal-ixrac fəaliyyətinə töhfə vermək imkanına malikdir. Yeni

liman və dəmir yolu ilə əlaqədar bir çox əsas infrastrukturlu layihələrini tamamlanmaq üzrədir. Bu aktivləri və üstünlükləri nəzərə alaraq, Azərbaycanda biznesin inkişafı üçün intermodal və multimodal logistika infrastrukturunu (o cümlədən müxtəlif nəqliyyat növləri) yaratmaq, sektorlararası ticarətə dəyər əlavə etmək və logistikada özəl sektorun iştirakını artırmaq üçün bir çox təşəbbüslər həyata keçirilir (Əliyev A.A., Orucov T.Z. 2018: s.50). Ticarəti təşviq etmək üçün Azərbaycan bir sıra logistika və ticarətin inkişafı təşəbbüslərini həyata keçirməyi planlaşdırır, o cümlədən ölkənin regional logistika və ticarət mərkəzi kimi aparıcı rolunu təmin etmək, üç mühüm infrastruktur layihəsini tamamlamaq, logistika və ticarəti təkmilləşdirmək niyyətindədir (Şək.7).

Şəkil 7: Azərbaycanı əhatə edən 5 ticarət marşrutu üzrə iki əsas dəhliz

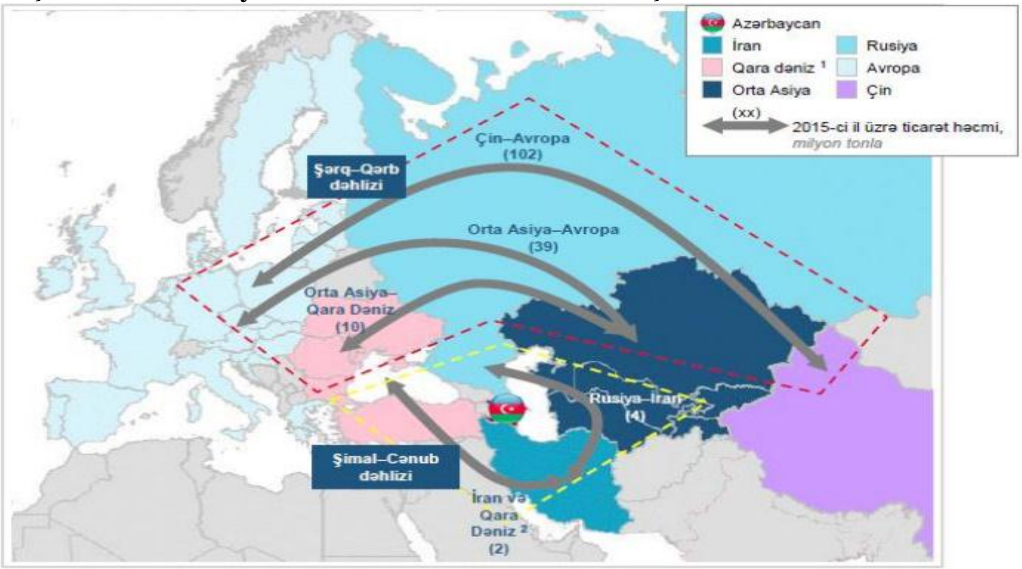

1. *İran və Qara dəniz ticarət marşrutuna Türkiyə daxil edilmir.*
2. *2014-cü il üzrə məlumatlardan istifadə edilmişdir.*

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, s.20

Hazırki vəziyyətdə Azərbaycanda nəqliyyat dəhlizi əsasən biznes tərəfdaşları arasında əlaqələri artırmağa xidmət edir. Beləliklə, nəqliyyat-tranzit sistemi üzrə yüklərin daşınmasında avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı iştirak etsə də, TRASEKA-nın Azərbaycan bölməsi nəqliyyatda yol hərəkəti ilə bağlı statistik məlumat vermir. Bu marşrutla yüklərin daşınmasında dəmir yolları mühüm rol oynayır ki, bu da yeni marşrutların açılmasına səbəb olur. Belə ki, ümumi yüklərin

52,6 faizi dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşınır. Ümumilikdə TRASEKA nəqliyyat dəhlizi ilə daşınan dəniz yüklərinin 82,2 faizi tranzitdir. Bu dəmir yolu dəhlizi ilə daşınan yüklərin payı azdır. Beləliklə, bütün dəmir yolu daşımalarının 24%-i tranzitdir. Eyni zamanda, dəhliz daxilində Azərbaycan nəqliyyatının payının üstünlük təşkil etməsi səbəbindən daşımalardan əldə olunan ümumi gəlirdə tranzit şəbəkəsinin payı azalıb.

Qrafik 5: Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yük daşınması (Azərbaycan hissəsində), 1000 ton

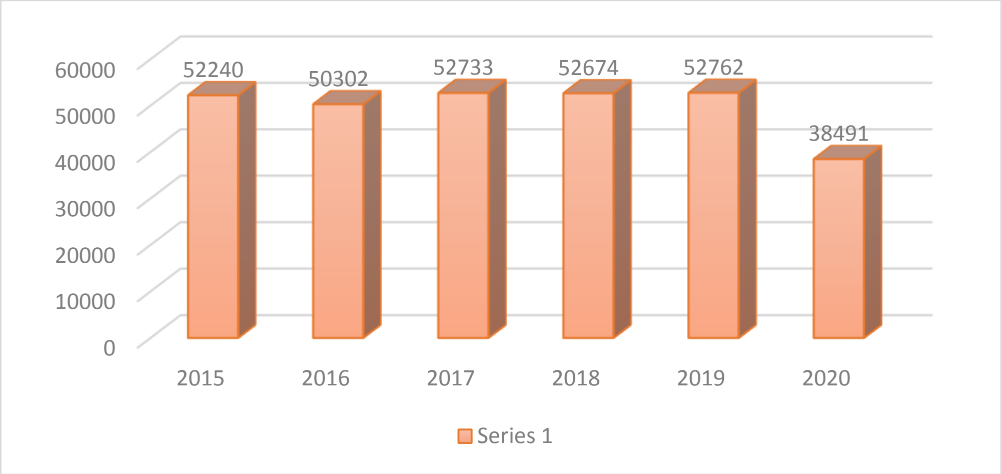

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/transport/

Diaqram 1: 2020-ci ildə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yük daşınmasının strukturu, yekuna nisbətən faizlə

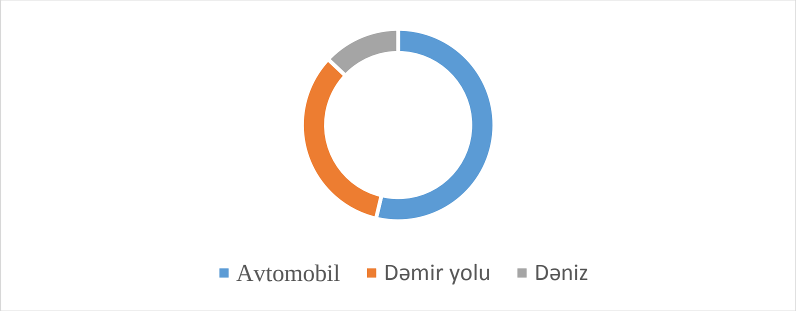

Mənbə: Azərbaycanda nəqliyyat, Statistik məcmuə, 2021: s.75

Ərazinin nəqliyyat kompleksi həmişə genişlənən məkanın bir hissəsi olmuşdur. Bu vaxt əmək və yerli kapital xidmətlərin istehsalında əsas amillərdir. Həmçinin regional sektoru təkcə xalis vergi ödəmir, həm də daxili və xarici bazarlara xidmətdədir. Qeyd edildiyi kimi, nəqliyyat və tranzitə aid sektor təchizatçıların müxtəlif ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edir. Müəyyən bir sahədə xidmətlərin göstərilməsi məhsulun bir nöqtədən digərinə fiziki daşınmasına imkan verir. Bundan

əlavə, xarici ixracatçılar üçün nəqliyyat xidmətlərindən istifadə edərək ixrac təyinatına yaxınlaşmaq daha asandır.

Son illər İran və Türkiyə arasında yük tranziti ilə bağlı narazılıqlar artmaqdadır. Xüsusilə də İran yük maşınlarının Türkiyədə partlaması bu narazılığı artırıb. Ona görə də həm İran, həm də Türkiyə qarşılıqlı asılılığı azaltmağa çalışır. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizi hər iki ölkə üçün imkanlar yaradır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu üstünlüyünü reallaşdırmaq üçün İranı Zəngəzur dəhlizi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. İran-Ermənistan və Abxaziya dəmir yolları da bərpa edilməlidir. Həmçinin Abxaziya dəmir yolu açılmamışdan əvvəl İran-Ermənistan dəmir yolu işə düşsəydi, İran Rusiyanın iştirakı olmadan Ermənistan və Gürcüstan vasitəsilə Qara dənizə çıxış əldə etməyə çalışardı. Bu, Rusiya və Azərbaycanın maraqlarına zidd olardı, çünki İran onlardan asılılığını aradan qaldıracaq və onlar bunun qarşısını almağa çalışacaqlar. Ona görə də Zəngəzur dəhlizinin açılmasından sonra Türkiyə İrandan asılılığını İrandan daha tez aradan qaldıra biləcək, çünki Zəngəzur dəhlizindən istifadə edərək Türkiyə öz yüklərini İran vasitəsilə yenidən başqa ölkələrə yönəldə biləcək. Lakin Zəngəzur dəhlizi açılandan sonra belə, Abxaziya dəmir yolu olmadan İran İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya marşrutundan istifadə edə, müstəqil olaraq Fars körfəzi yarada bilməyəcək. Beləliklə, İran Qara dənizə davamlı çıxış üçün hələ də Türkiyədən asılı olacaq. Ona görə də yeni dəhlizin açılması İranla münasibətlərdə Türkiyəyə ciddi üstünlük verəcək (Baghirov O. 2021: s.8).

Zəngəzur dəhlizinin regionun hər bir ölkəsinə təsirinin təhlili göstərir ki, dəhlizin açılması bu ölkələrin nəqliyyat sistemlərinə, region ölkələri ilə nəqliyyat əlaqələrinə, ümumilikdə nəqliyyat siyasətinə ciddi təsir göstərəcək. Psixoloji baxımdan Ermənistan ictimaiyyəti Azərbaycan və Türkiyə üzərində millətçi ritorikadan, ərazi iddialarından kənara baxmağa hazır deyil. İran və Gürcüstanda bəzi narahatlıqlar var, lakin bu hesabatın araşdırıldığı kimi, bu qısamüddətli qorxular uzunmüddətli iqtisadi faydalarla kompensasiya olunacaq. Zəngəzur dəhlizinin açılmasından bilavasitə faydalanan ölkələr Azərbaycan, Türkiyə və Rusiyadır və gələcəkdə regionun digər dövlətləri də mükafatlandırılacaq. Qeyd edək ki, yeni dəhlizin açılması daha geniş regionun digər qlobal qovşaqlarla rəqabət qabiliyyətini

sürətləndirəcək. Ümumiyyətlə, Zəngəzur dəhlizinin açılması rayonun inkişafına müsbət töhfə verəcək. Yeni dəhliz vasitəsilə ölkələr arasında iqtisadi və biznes əlaqələrinin genişləndirilməsi bütün regionun inkişafına dəstək verəcək. Zəngəzur dəhlizi regiondan keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə yeni arteriya əlavə edəcək ki, bu da Cənubi Qafqazın beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində mövqeyini gücləndirəcək (Baghirov O. 2021).

Şəkil 8: Zəngəzur dəhlizi ilə Türkiyə Azərbaycan marşrutu

Mənbə:https://defence.pk/pdf/threads/the-zangezur-economic-corridor-news-and-developments.730308/

Zəngəzur dəhlizinin tamamlanması ilə Azərbaycandan Naxçıvana və Türkiyəyə, Rusiyadan Türkiyə və Ermənistana, Ermənistandan isə Rusiya və İrana yeni nəqliyyat marşrutu kimi istifadə olunacaq. Zəngəzur dəhlizi beynəlxalq Şimal-Cənub dəhlizi üzrə və Yeni İpək Yolu üzrə inteqrasiyası oluna bilər ki, bu da qısa müddətdə NMR-nın inkişafına təkan verəcək.

Naxçıvan dəmir yolu regional blokadanın aradan qaldırılmasına xidmət edəcək, ölkələrin inkişafına, xüsusən də Türkiyənin regional mövqelərinin möhkəmlənməsinə töhfə verəcək. Bu dəhlizin açılması Yaxın Şərq və Hind okeanı bazarlarına alternativ marşrut qazanacaq Rusiyanın xeyrinə olacaq. Bundan əlavə, layihə Avrasiya İqtisadi İttifaqı çərçivəsində tam sazişin imzalanması ilə bağlı İranla danışıqlar baxımından ticarət dövriyyəsini artırmaq imkanı verəcək. Türkiyə yaxın tarixində ilk dəfə olaraq qardaş ölkənin Cənubi və Şimali Qafqazda, Xəzər dənizində və Mərkəzi Asiyada mövcudluğunu gücləndirən layihə ilə Azərbaycanla tranzit

dəhlizi qazanıb. Bir sözlə, regional nəqliyyat şəbəkələrini daha da genişləndirəcək bu dəhliz Cənubi Qafqaz ölkələri üçün mühüm imkanlar açır. Bu dəhliz Şimal-Cənub Beynəlxalq Dəhlizinin əhəmiyyətini artırır və regional əməkdaşlıq sülhü sabote edəcək və münaqişəsiz mühiti təşviq edəcək inkişafları pozacaq.

Şəkil 9: Zəngəzur dəhlizi və alternativ dəmir yolları marşrutları

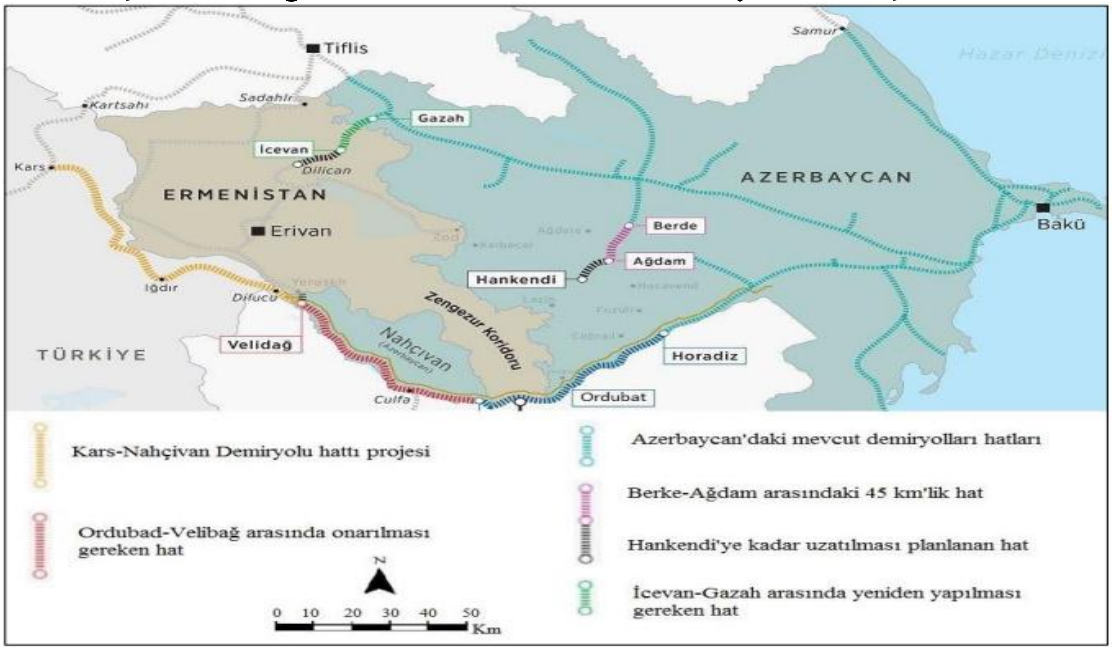

Mənbə: Can R.R., Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Demiryollarının Rolü, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2022: s.51

Yeni nəqliyyat xətləri Cənubi Qafqazın inkişafının xarakterini müəyyən edir. Azərbaycanın tranzit potensialı onun şimalda Rusiya, cənubda İran, qərbdə Türkiyə kimi ölkələrə yaxınlığı ilə müəyyən edilir. Gürcüstanla qonşuluq Azərbaycana Qara dəniz vasitəsilə Türkiyə və Aİ-yə daha geniş çıxış imkanı verir. Azərbaycanın Xəzər dənizindəki mövqeyi ona Mərkəzi və Cənub-Qərbi Asiya ölkələri ilə əlaqələri inkişaf etdirməyə imkan verir. Gürcüstan Qara dənizdə yerləşdiyinə görə Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya və Türkiyə ilə yaxınlığına görə əhəmiyyətli tranzit potensialına malikdir. Xəzərin karbohidrogenləri Türkiyə və Aİ-yə, Rusiya qazı isə Ermənistana nəql olunur. Gürcüstan Cənubi Qafqazda nəqliyyat xidmətləri ticarətində yeganə sabit ölkədir. Ermənistanın tranzit potensialının inkişafı regional etno-siyasi münaqişələr və dənizə çıxışı olmayan ərazilərlə məhdudlaşır. SSRİ-nin dağılması ilə regional dəmir yolu şəbəkəsi də məhv edildi. Postsovet ölkələrinin, xüsusən də Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın dəmiryolçuları iqtisadi

reallıqlara uyğunlaşmaq, öz tarif siyasətlərini hazırlamaq və yeni marketinq siyasətini həyata keçirmək zərurəti ilə üzləşiblər. Regional hərbi-siyasi münaqişələr və münaqişələr Cənubi Qafqazın dəmir yollarının fəaliyyətinə çox mənfi təsir göstərir. Cənubi Qafqazda dəmir yollarının istismarı ilə bağlı problemləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Qarabağ münaqişəsi-İrəvan-Culfa-Meğri-Mincivan-Bakı istiqamətində qatarların hərəkətinin dayandırılması;

2. ölkələr arasında sərhədlərin bağlanmasından sonra Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin dondurulması;

3. Gürcüstan-Abxaziya münaqişəsi - Soçi-Suxumi-Tbilisi-İrəvan hissəsində qatarların hərəkətinin dayandırılması;

4. Gürcüstan və Cənubi Osetiya arasında münaqişə - Qori-Sxinvalidə qatarların hərəkətinin dayandırılması (Can R.R. 2022: s.52).

Cənubi Qafqazda yeni nəqliyyat şəbəkələrinin yaradılması həm regional, həm də qlobal formatda tərəfdaşlığın yeni miqyası ilə bağlıdır. Regionun tranzit potensialının inkişafı yeni nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi və tikintisi ilə mümkündür. Ermənistanla açıq sərhədi olan Gürcüstan Ermənistanın xarici ticarətinin 2,4%-ni keçmir və ölkənin 12-ci ən böyük ticarət tərəfdaşıdır. Ermənistan-Türkiyə sərhədinin açılması Avropa ölkələri arasında daha intensiv ticarətə səbəb olacaq, çünki Türkiyə ərazisindən yüklərin daşınması Gürcüstandan daha sürətli və qısa olacaq.

3.2. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətində qarşısına qoyduğu əsas hədəflər

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu qarşısında duran vəzifələr müstəqilliyi möhkəmləndirmək, təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyünü və iqtisadi maraqlarını təmin etmək və s. xüsusiyyətləri, vəzifələri və taktikası ilə müxtəlif xarici siyasətin tətbiqini tələb edir. Şərq-Qərb münasibətlərində ölkənin müstəqilliyinin sarsılmazlığına nail olunması, onun ənənəvi siyasi təsir dairəsindən tədricən çıxarılması, tarixən formalaşmış xarici iqtisadiyyatdan səmərəli istifadə edilməsi, Azərbaycanın müstəqilliyi naminə çoxtərəfli və balanslaşdırılmış siyasətin təmin edilməsi, çoxtərəflilik və tarazlığı təmin etmək üçün müstəqillik üçün xüsusi bir yer. Birincisi, regionda böyük nüfuza malik Rusiya ilə əməkdaşlıq prinsipləri əsasında ikitərəfli münasibətlər qurulub. İki ölkə arasında münasibətlərin normallaşdırılmasının bütün təfərrüatları və yol və vasitələri nəzərə alınmaqla, hər iki tərəfin maraqlarına cavab verən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafı istiqamətində bir sıra səmərəli addımlar atılıb (https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl9.pdf).

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu qarşısında duran vəzifələr müstəqilliyi möhkəmləndirmək, təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyünü və iqtisadi maraqlarını təmin etmək və s. xüsusiyyətləri, vəzifələri və taktikası ilə müxtəlif xarici siyasətin tətbiqini tələb edir. Şərq-Qərb münasibətlərində ölkənin müstəqilliyinin sarsılmazlığına nail olunması, onun ənənəvi siyasi təsir dairəsindən tədricən çıxarılması, tarixən formalaşmış xarici iqtisadiyyatdan səmərəli istifadə edilməsi, Azərbaycanın müstəqilliyi naminə çoxtərəfli və balanslaşdırılmış siyasətin təmin edilməsi, çoxtərəflilik və tarazlığı təmin etmək üçün müstəqillik üçün xüsusi bir yer. Birincisi, regionda böyük nüfuza malik Rusiya ilə əməkdaşlıq prinsipləri əsasında ikitərəfli münasibətlər qurulub. İki ölkə arasında münasibətlərin normallaşdırılmasının bütün təfərrüatları və yol və vasitələri nəzərə alınmaqla, hər iki tərəfin maraqlarına cavab verən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafı istiqamətində bir sıra səmərəli addımlar atılıb. Müstəqillik və dövlətçilik maraqlarının qorunması, bu sahədə problemlərin beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyilə

həllindən ötrü Azərbaycanın diplomatiyasının beynəlxalq və yerli təşkilatlar ilə sıx əlaqələri müəyyənləşdirmək, beynəlxalq aləmdə idarə olunan əsas dünya siyasətində iştirak etmək üçün mühüm işlər görüb. Xüsusilə, ATƏT, MDB, İslam dünyası, İƏT, Qara dəniz hövzəsi ölkələrini birləşdirən BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası ilə sıx inteqrasiya və hərtərəfli əlaqələrin qurulması və digər beynəlxalq, yerli təşkilatlar yeni yol və vasitələr müəyyən edilərək həyata keçirilib (https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl9.pdf).

Tədqiqatçıların fikrincə, ölkənin xarici siyasət prioritetləri dövlətin, vətəndaş cəmiyyəti və cəmiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi institutları üzrə ehtiyac və istəklərinin sintezi nəticəsində formalaşan ümumi rəy əsasında müəyyən edilir. Dövlət öz təsisatları, hüquqi və fiziki şəxsləri vasitəsilə ictimai rəyin fəaliyyət proqramına çevrilməsini və onun milli səviyyədə həyata keçirilməsini əlaqələndirir. Xarici siyasət prioritetlərinin əsas əlaqələndiricisi Xarici İşlər Nazirliyidir. Bu nazirlik dövlətin indiki, geniş və indiki sosial ehtiyaclarını öyrənir və ümumiləşdirir, xarici aləmlə əlaqə proqramı hazırlayır, dövlət rəhbərliyinə təqdim edir və həyata keçirilməsini təmin edir.

Xarici İşlər Nazirliyi prioritetlərin həyata keçirilməsi üçün bütün mövcud dövlət resurslarını, o cümlədən vətəndaşlar, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, dövlətə sadiq olan hüquqi və fiziki şəxsləri səfərbər edəcək. Bu baxımdan xarici siyasətin tələbləri və onun prioritetlərinin həlli milli birliyin formalaşmasına təkan verir. Xüsusən də böhran və müharibə dövründə, milli təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün, insanların həyatının təhlükədə olduğu bir zamanda vətənpərvərlik, xalqın mənafeyi, baxışları üst-üstə düşür. Bu hissdən düzgün istifadə olunur, xalqın iradəsi, iradəsi indiki vəziyyətdə və zamanla iqtisadi, siyasi, hərbi, demoqrafik və digər reallıqlarda ifadə olunur. İmkanları nəzərə alaraq, ölkələrdə prioritetləri həyata keçirmək mümkündür. Əks halda millət başqa dövlətlərlə, xalqlarla qarşıdurmalara səbəb ola biləcək reallığa uyğun olmayan, avantürist addımlar atacaq. Ümumi olaraq dövlətdə xarici siyasətin prioritetləri üzrə həll onun obyektiv və ya subyektiv qiymətləndirilməsindən, arzu və istəklərinin real vəziyyətlərə uyğun quraşdırılmasından aslıdır. Qloballaşmaya görə beynəlxalq aləmdə siyasi, iqtisadi,

hərbi, demoqrafik, informasiya imkanlarının və şərtləri o həddə çatıb ki, bunun milli maraqlara uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək çox çətindir (https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl9.pdf).

Ölkədə xarici siyasətə aid prioritetlər açıq diplomatiyadan ibarətdir və bir qayda olaraq hökumət və xarici siyasət idarələrinin rəhbərləri açıq danışırlar. Prioritetlər üzrə istinad nöqtəsi konstitusiya və milli maraqlardır və hər bir ölkədə ali qanun olan Azərbaycan Respublikasında xarici siyasət üzrə mühüm vəzifələr və prioritetlər AR-nın Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın müddəalarına əsasən dövlət başçısı müxtəlif vaxtlarda, yerlərdə və situasiyalarda xarici siyasət prioritetlərini müəyyən edir və onun aparılmasını təmin edir. Hər bir dövlətdə xarici siyasətin prioritetlərini dəqiq müəyyənləşdirmək fövqəlgüclərin maraqlarına uyğundur. Beynəlxalq təşkilatın milli maraq imkanları və qonşu dövlətlərin və regionların mövqeləri, mühüm dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və dünya siyasəti, beynəlxalq münasibətlərin, həyat səviyyəsinin mahiyyətini və reallığını müəyyən edən güc mərkəzi bunlar onların çərçivələrini düzgün qiymətləndirmək və təsir göstərmək bacarığından asılıdır. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində beynəlxalq ticarət standartlarının tətbiqinin təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsi, o cümlədən milli istehsalın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kadr islahatları, mütəxəssislərin peşəkarlığının artırılması, ticarət xidməti intizamının gücləndirilməsi, gömrük nəzarəti rüsumlarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər müasir tələblər, İdxal-ixrac əməliyyatlarının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, daha yeni texniki nəzarət üsullarının tətbiqi Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində beynəlxalq ticarət standartlarının tətbiqinin ildən-ilə genişlənməsində mühüm rol oynayacaqdır. Müasir dövrdə beynəlxalq ticarətdə baş verən əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri beynəlxalq ticarətə inteqrasiya üçün çoxsaylı tələblər və standart normalar irəli sürməklə, Azərbaycan iqtisadiyyatına və onun xarici ticarət əlaqələrinə riayət olunmasını zəruri etmişdir. Nəticədə bütün dünya ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün eyni olan qanunlar formalaşır və onların fəaliyyət və istifadə mexanizmi qlobal iqtisadi sistemin – dünya iqtisadiyyatının

inkişaf prosesinin mərkəzində dayanır. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın milli iqtisadi maraqları çərçivəsində xarici ticarət əlaqələrinin düzgün təşkili, ölkənin xarici ticarətinin beynəlxalq ticarət standartlarına uyğun təmin edilməsi ən mühüm şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Son dünya təcrübəsinə əsaslanan səmərəli beynəlxalq ticarət siyasəti və beynəlxalq ticarətin müasir problemlərinin sistemli həlli nəticəsində ölkə, o cümlədən Azərbaycan dünya ticarət sistemində, xüsusən də Ümumdünya Ticarət Təşkilatında fəal iştirak etmək imkanı əldə etmişdir (Dadaşov J.B. 2021: s.21).

Belə imkanlar bir tərəfdən Azərbaycanın daxili bazarının tələbatını tam ödəyəcək, xarici ticarət strukturunun keyfiyyətini yüksəldəcək, digər tərəfdən isə ölkənin Beynəlxalq Əmək Təşkilatında öz üstünlüyünü reallaşdırmağa şərait yaradacaq. Təsadüfi deyil ki, təkcə beynəlxalq ticarət standartlarının və normalarının işlənib hazırlanması istiqamətində deyil, həm də onların praktikada güzəştə getməsi istiqamətində ardıcıl fəaliyyət göstərən Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) böyük və uğurlu nəticələr əldə edib və əldə etməkdə davam edir. Beynəlxalq ticarətə inteqrasiya istiqamətində inamla irəliləyən Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaqla bütövlükdə qlobal iqtisadi sistemə daha çox inteqrasiya etmək potensialına malikdir. Son illərin təcrübəsi və apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ölkənin regional və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinə qoşulmasını sürətləndirəcək, ixracyönümlü potensialını artıracaq, təkcə daxili bazarda deyil, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirəcək (Dadaşov J.B. 2021: s.21).

Dünya təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq ticarət standartlarına riayət ÜTT qərarlarına riayət etmək üçün kifayət deyil. Bu baxımdan ölkədə daha şəffaf və təsirli qanunlar olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, Uruqvay Raundunun beynəlxalq ticarət standartları və ÜTT qərarları ilə bağlı tarixən formalaşmış prinsip və normaları bütövlükdə digər bərabər şərtlər daxilində qəbul edildikdə, ölkənin xarici və daxili ticarəti üçün çox faydalıdır. Çünki bu prinsip və normalara riayət etməklə ticarət əməliyyatlarının xərcləri azalır və ölkənin beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyəti yüksəlir. Bu, birmənalı şəkildə deməyə imkan verir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil

olması üçün çox faydalı olan bu prinsip və normalar diqqətlə nəzərdən keçirilməli və onlara əməl edilməlidir. Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması üçün qarşıya qoyulan ən mühüm məqsədlərdən biri də beynəlxalq təşkilatların ÜTT-yə daxil olmasının tələblərinə əməl etməsidir (Dadaşov J.B. 2021: s.22).

Bu mənada Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı qlobal iqtisadi sistemə, o cümlədən beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinə daha çox inteqrasiya etmək üçün beynəlxalq ticarət standartlarına uyğunlaşmaq üçün çox ciddi strateji istiqamət götürmüşdür. Bununla da o, daxili bazarda iqtisadi rəqabəti gücləndirməklə yanaşı, həm də milli iqtisadiyyatın ixrac potensialını yüksəldəcək, daha önəmlisi isə milli iqtisadiyyatın davamlılığına və sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə təsir göstərəcək. Digər tərəfdən, Azərbaycanın beynəlxalq ticarət standartlarına uyğunluğu məsələsi ölkənin iqtisadi inkişafında çox mühüm amil kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki, bu uyğunlaşma Azərbaycanda milli sahibkarlığın inkişafına təkan verəcək, eyni zamanda milli bazar tələblərinin, daxili və xarici ticarət qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını sürətləndirəcək.

3.3. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütovlüyünün təmin olunmasının ölkənin beynəlxalq ticarət həcminin artırılmasına əlverişli təsiri

Ötən əsrin sonlarına qədər tarixən çətin dövr keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan yüksək inkişaf etmiş sosial-iqtisadi və mədəni sabitliyə malik, təhlükəsiz və müasir həyat tərzini təmin edən ölkə kimi tanınır. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu xeyli artıb, cəmiyyətdə ictimai ənənələr üstünlük təşkil edir. Müasir sosial-iqtisadi infrastrukturun tikintisi də uğurla başa çatdırılmışdır. İqtisadi inkişafdan əldə edilən əhəmiyyətli iqtisadi resurslar makroiqtisadi sabitlik və inkişafda mühüm rol oynayır. İşğaldan azad edilmiş ərazinin potensial təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatını və yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat marşrutlarından istifadəni dərinləşdirir, Azərbaycanın bu sahədə inkişafına mühüm təkan verir. və regionda qarşılıqlı əməkdaşlıq proqramı Azərbaycanın Cənubi Qafqazda milli liderliyini gücləndirəcək (https://president.az/az/articles/view/50474).

Şərqlə Qərbin maraqlarının üst-üstə düşdüyü Azərbaycanın sosial, iqtisadi və siyasi uğurları, milli və çoxmillətli maraqları qarşıdakı illərdə daha da artacaqdır. Bu imkanlar Azərbaycan iqtisadiyyatına nəzarəti gücləndirir və onu 2030-cu ilə qədər qüdrətli Azərbaycan dövlətinə, mövcud həyat səviyyəsinə əsaslanan dərin sosial təşkilata çevirir. Sərhədlərindən azad edilənlərin gəlirləri kimi şəxsi təşəbbüslər əsasında dayanıqlı milli inkişafın, davamlı, əhatəli və xüsusilə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi Azərbaycanın yeni inkişafının ideoloji əsasını təşkil edir. Ölkənin uzunmüddətli və sürətli inkişafına kömək etmək üçün şirkət, biznes və üç dövlət arasında uğurlu əlaqələr qurulacaqdır. Dövlət sektorunun iqtisadiyyatının səmərəli və səmərəli idarə edilməsi bazar islahatları, xüsusi mülkiyyətin gücləndirilməsi, biznesin idarə edilməsi və ticarətin artırılması yolu ilə yerli bazarlara çıxış yolu ilə iqtisadi inkişafın əsas amili olacaqdır. Təşəbbüs resursların ölkənin iqtisadi dəyərinə yönəlməsini təmin etmək üçün özəl olaraq hazırlanmış milli layihələr üçün innovativ yaradıcı zəmin yaradacaq.

Bu məqsədlərə nail olmaq makroiqtisadi sabitliyin stabilizatoru, orta müddətli modernləşmə və iqtisadi artımın uzunmüddətli "sürücüsü" rolunu oynayan effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin yaradılmasını tələb edir. Azərbaycanın ərazi

bütövlüyünün qorunub saxlanılması qədim milli tariximizdə mühüm rol oynayır. Azərbaycan ötən əsrin ən böyük hərbi-diplomatik qələbəsini öz siyasi sərhədlərinin nizamlanmasında əldə edib. Öz vətəndaşlarının azad zonada daimi məskunlaşması və bu ərazilərin regionun iqtisadi fəaliyyətinə inteqrasiyası üçün böyük gəlir mənbəyi olacaqdır. Regionda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat və logistika yenidən qurulması ölkənin beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını artırmadan azad zonanın inkişafına böyük təkan olacaq. Əvvəllər olduğu kimi, azad edilmiş ərazilərə əhali sağ-salamat qaytarılmalıdır və ölkə ən zənginlərdən biri olacaqdır. Müasir həyatın əsasını təşkil edən yaxşı həyatı bərpa etmək üçün hər bir ölkədə buna nail olmaq lazımdır. Bu, dövlət özəl şirkətlərinin təşviqi və inkişafı yolu ilə edilməlidir. Beləliklə, Azərbaycan yalnız gələcəkdə tam müstəqilliyə nail ola bilər, bu prioritetlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq lazımdır (https://president.az/az/articles/view/50474):

1. dayanıqlı məskunlaşmanın təmin olunması;
2. iqtisadi fəaliyyət üzrə reinteqrasiya.
3. davamlı məskunlaşmanın təmin olunması.

Azərbaycan Respublikasının tarixi ərazi suverenliyini bərpa etməsi xalqın öz doğma yurduna qayıtması və yaşamasından ötrü yeni mərhələlər yaradıb. Azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı yaşayış şəraiti təmin edilməlidir. Bunun üçün bu sahələr cəmiyyətin ən sağlam, ən müasir və firavan mühitinə çevrilməli, davamlı yaşamaq üçün müasir prinsiplərə əsaslanan rahat yaşayış şəraiti yaradılmalıdır. Təhlükəsiz və rahat yaşayış şəraitinin yaradılması vətəndaşların daimi məskunlaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu, yeni ərazilərdə layiqli mənzillərlə təmin olunmasını, müasir infrastrukturun qurulmasını, rahat həyat tərzinin təmin edilməsini və müasir xidmətlərin göstərilməsini tələb edir. Rayonun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə əhalinin işğaldan əvvəlki səviyyəsini təmin etməlidir (https://president.az/az/articles/view/50474).

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını təşkil etmiş, onun ixrac potensialının artırılması üçün dövlət tərəfindən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərə misal olaraq göstərmək olar:

- ölkə üzrə investisiya və biznes mühitini yaxşılaşdırmaq (lisenziyaları və icazələri azaltmaq, prosedurları sadələşdirmək və s.);
- sənaye parkların yaradılması (park rezidentlərinə 7 il müddətinə vergi güzəştləri tətbiq edilir, habelə istehsal məqsədləri üçün idxal olunan avadanlıq və texnologiya ƏDV və gömrük rüsumlarından azaddır);
- yerli istehsalın qorunması və daxili bazarı qorumaq, qeyri-neft ixracını stimullaşdırmaq (ixracın təşviqini tətbiq etmək, xarici ölkələrə ixrac motellərin təşkil olunması və ticarətə aid evlərin açılması və s.);
- təkmil mexanizmin tətbiqi idxal-ixrac əməliyyatları (yaşıl dəhliz, elektron bəyannamə və s.) sahəsində bir çox kənd təsərrüfatına aid məhsulların istehsalını subsidiyalaşdırmaq (Məmmədli M.M. 2020).

Bu islahatların növbəti illərdə öz töhfəsini verəcəyi və qeyri-neft sektorunda ixracı artıracağı gözlənilir. Həvəsləndiricilərə "Made in Azerbaijan" brendinin təşviq siyasəti də əlavə edilməlidir. Belə ki, "Made in Azerbaijan" brendinin tanıdılması üçün xaricə 30-dan çox ixrac missiyası həyata keçirilib. Azərbaycan məhsulları 24 beynəlxalq sərgidə nümayiş etdirilib. Bu tədbirlər çərçivəsində müqavilələr və sərəncamlar qəbul edilib, Azərbaycan məhsullarının ixracı ilə bağlı müqavilələr imzalanıb. Bundan əlavə, "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarda tanıdılması istiqamətində həyata keçirilən ən səmərəli tədbirlərdən biri də xaricdə Azərbaycan ticarət və şərab evlərinin yaradılmasıdır. Azərbaycanın ticarət palataları 2017-ci ilin yanvarında Belarus, Ukrayna, Latviya, Polşa və Çində, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində isə Dubayda açılıb. Bu ticarət evlərinin hər birində müxtəlif Azərbaycan məhsullarının müntəzəm sərgisi keçirilir.

Azərbaycanın şərab zavodları Çinin Urumçi və Şanxay şəhərlərində uğurla fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, Azərbaycanın Rusiya Federasiyasında, Çin Xalq Respublikasında, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində və Mərkəzi Avropa ölkələrində ticarət nümayəndələri var. Bu fəaliyyətlər ölkəmizdə qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsinə, eləcə də əlverişli biznes və investisiya mühitinin təşviqinə, investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradacaqdır. Azərbaycan qeyri-neft sənayesində (məsələn, tərəvəz, yeməli meyvə və qoz-fındıq istehsalı, çay, mate

və ədviyyat istehsalı, şərabçılıq, baramaçılıq, turizm və s.) böyük potensiala malikdir. Bu sənaye sahələrini inkişaf etdirmək və onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və beynəlxalq bazara ixraca nail olmaq üçün bu məhsullar yüksək keyfiyyətli və aşağı maya dəyəri ilə istehsal edilməlidir. Keyfiyyəti təmin etmək üçün bu məhsulların beynəlxalq standartlara cavab verməsi və sertifikatlaşdırma prosesinin düzgün aparılması vacibdir. Məsələyə qiymət amilindən yanaşanda bu mal və xidmətlərin maya dəyərini artıran dolayı xərclər tənzimlənməli, məhsulların ixracına maneələr aradan qaldırılmalıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanda ixracın artırılması üçün onlayn satış üçün zəruri infrastruktur daha da təkmilləşdirilməli, bu sahədə bacarıqlar təkmilləşdirilməli, elektron ticarət üzrə mütəxəssislər hazırlanmalıdır (Məmmədli M.M. 2020).

Beynəlxalq bazarların tələblərinə cavab verən yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı milli sənayedə qabaqcıl texnologiyaların və bütövlükdə ölkədə sosial innovasiyaların tətbiqini tələb edir. Milli sənayenin ixracyönümlü rəqabətində davamlı qabaqcıl texnologiyalardan səmərəli istifadənin tapılması yolları beynəlxalq ticarət əlaqələrinə inteqrasiyada mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycanın milli müəssisələrinin innovativ texnologiyalarla təmin olunması istehsalın iqtisadi potensialını artırır, bu potensiallardan səmərəli istifadəni və əmək məhsuldarlığını artırır. Bütün bunlar Azərbaycana qeyri-neft sənayesinin bir çox məhsulları üzrə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir. Bu gün qeyri-neft sektorunun inkişafı şəraitində Azərbaycan Respublikasının xammal ixracatçısından hazır məhsul ixracatçısına çevrilməsi daha məqsədəuyğundur. Azərbaycanın təbii sərvətlərindən qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün istifadə edilməsi ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrinə inteqrasiyasına təkan verəcək. Ölkənin beynəlxalq ticarət strategiyasının əsasını idxal siyasəti təşkil edir ki, bunun da nəticəsində 20 ölkə öz tələbatını idxal hesabına deyil, özəl istehsal hesabına ödəyir, bu da daxili bazarın inkişafına müsbət təsir göstərir və ölkənin xarici ticarətdən asılılığının qarşısını alır.

Təbii ki, bu siyasət bazar iqtisadiyyatı modelinin inkişaf etməkdə olan ölkələrində daha düzgün həyata keçirilir. İdxal siyasətinin həyata keçirilməsində ən

önəmlisi idxalın diversifikasiyasıdır. İdxal şaxələndirildikcə hər bir ölkə elmi-texniki tərəqqinin yeni modellərindən istifadə etməklə öz yerli istehsalını artırır. İdxal əvəzetmə siyasətinin və ixracyönümlü siyasətin ümumi xüsusiyyətləri həyata keçirilərkən hər iki siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı qəbul edilən qərarların ardıcıllığı müşahidə olunur. Məsələn, ixracyönümlü siyasətin mahiyyəti ölkədə ixracyönümlü sənaye sahələrinin, yarımsənaye sahələrinin və müəssisələrin inkişafı ilə yanaşı, ölkənin bu ixracdan əldə etdiyi gəlirlər hesabına ixraca xidmət edəcək sahələrin inkişaf etdirilməsidir. Qeyd edək ki, idxalı əvəzləmə siyasəti ölkənin daxili tələbatını ödəyən məhsul və xidmətlərin idxalı əsasında deyil, ölkə daxilində bu məhsulları istehsal edə bilən sahələrin və alt sektorların yaradılmasına əsaslanır. Azərbaycan Respublikası xarici ticarət dövriyyəsində ixracyönümlü siyasətinin idxalı əvəzləmə ilə ardıcıl uyğunlaşdırılmasını təmin edə biləcək uzunmüddətli strategiya həyata keçirmişdir. Əsas məsələ idxalı əvəz etməklə ixracyönümlü siyasətin tarazlı inkişafını təmin etməkdir ki, bunun da nəticəsində ölkədə iqtisadi artım daha da sürətlənəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

44 günlük müharibə Cənubi Qafqazın geosiyasətini dəyişdi, ənənəvi güc üzrə balansı dəyişdirdi və regionda təhlükəsizlik və sülh üçün yeni imkanlar və çağırışlar yaratdı. Müharibə regionun iqtisadiyyatına, nəqliyyatına, rabitəsinə, regionlararası inteqrasiyaya və s. sektorlar də daxil olunmaqla başqa sahələri göstərdi. Müharibənin region üçün potensial və birbaşa nəticələr xarici və yerli müşahidəçilər tərəfindən geniş şəkildə öyrənilib. Lakin bir çox səbəblər əsasında bu müharibənin daha geniş mənada beynəlxalq münasibətlərə təsiri az öyrənilmişdir. Bununla belə, bu hadisə gələcək dövlətlərarası münasibətlər potensialına, eləcə də daxili təhdidlərə təsirinə görə daha çox diqqətə layiqdir. Tədqiqat işindən əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. II Qarabağ müharibəsi xarici ticarətə və investisiya axınına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, qloballaşma nəticəsində bütün ölkənin dünya iqtisadi əlaqələrində baş verən dəyişiklikləri başa düşmək üçün diqqəti müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən mühüm subyektlərinin - ayrı-ayrı şirkətlərin öyrənilməsinə yönəltmək lazımdır;

2. Beynəlxalq ticarətdə məhdudlaşan əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinə əsaslandığı halda, texnologiyanın inkişafı və beynəlxalq məlumat mübadiləsinin genişlənməsi yeni tələbatların yaranması ilə bərabər, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin də əhatə dairəsini artırmışdır. Bu gün beynəlxalq ticarətin məqsədi daxili bazarda olmayan və ya tapıldığı halda baha olan keyfiyyətsiz malları xarici bazarlardan idxal etmək və rifahı yüksəltməkdir;

3. Beynəlxalq ticarət hər bir ölkə üzrə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında əsas rola malik amillər kimi qəbul olunmalıdır. Müstəqillik əldə edənə qədər Azərbaycan xarici ticarət siyasətinə güclü dövlət nəzarəti həyata keçirən keçmiş Sovet İttifaqının üzvü idi və ticarət əməliyyatları əsasən keçmiş SSRİ ölkələri ilə aparılırdı. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi azadlığı milli iqtisadiyyatda inkişaf əldə etməkdən ötrü yeni imkanları yaratmış, bu sahədə aparılan iqtisadi islahatlar dünya ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur;

4. Son illərdə xarici ticarətdə aparılmış tədbirlərin xarici ticarətdə iqtisadiyyatın əsas sahələri olmasına, xarici ticarət əlaqələrində genişlənməyə, ticarət dövriyyəsinin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, xarici valyuta daxilolmalarının artmasına, qeyri -neft ixracının möhkəmlənməsinə töhfə verir;

5. Zəngəzur dəhlizinin açılması region ölkələri arasında ticari-iqtisadi əlaqələrdə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa quru əlaqəsinə şərait yaradacaqdır. Digər tərəfdən, Türkiyənin qarşısında Mərkəzi Asiyaya qapı açacaq və digər türk dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri gücləndirəcək.

Aşağıda sadalana tədbirləri həyata keçirməklə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin həcmini və xarici ticarətdə əlaqələrin artımını təmin edəcəkdir:

1. Elektron ticarətin inkişafı-Nəticədə, elektron ticarətdə dövlətin siyasəti üzrə komponentlər uyğun fiziki infrastrukturu hazırlamaqvə davamlı inkişafın etməsi, özəl və dövlət sektorunun tələblərinin müəyyənləşdirilməsi və uyğunlaşdırılması, qanunvericilik bazasının yaradılması kimi müəyyənləşə bilər;

2. TRACECA layihəsi çərçivəsində İpək Yolunun bərpası və logistika nəqliyyatı-Dünyanın nəqliyyat xəritəsini dəyişəcək nəhəng əməkdaşlıqda platforma olan “Bir kəmər, bir yol” layihəsi də geosiyasi tarazlığa təsir etmək gücünə malikdir və Azərbaycan Respublikasının bu qlobal layihə üzrə əsas dəhlizdən biri olması ölkəmizdə siyası və iqtisadi inkişaf cəhətindən əsas əhəmiyyətə malikdir;

3. İxracda hazır məhsulların xüsusi çəkisinin artırılmasından ötrü dövlət siyasətini həyata keçirmək, gömrük xidmətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi;

4. Gömrükdə qeyri-tarif maneələrin və kəmiyyətdə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Aslanov H.H. "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qlobal aspektləri və tənzimlənməsi xüsusiyyətləri", Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2013, №4, Sosial-siyasi elmlər seriyası, səh.100-108.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 67 səh.

3. Azərbaycanda nəqliyyat, Statistik məcmuə, 2021, səh.75.

4. Dadaşov J.B. (2021), "Beynəlxalq ticarətin müasir xüsusiyyətləri və Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri", Avtoreferatı, Bakı, 28 səh.

5. Əkbərov E.H. "Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistic mərkəzə çevrilməsi yolları", Baku Engineering University, 2018, səh.34-36.

6. Əliyev A., Şəkərəliyev A., Dadaşov İ. (2003), "Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri (Monoqrafiya)", Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 455 səh.

7. Əliyev A.A., Orucov T.Z. "Azərbaycanın logistika və ticarət qovşağı kimi regional əhəmiyyəti", Baku Engineering University, 2018, səh.50-53.

8. Əliyev Ş.T. (2015), "Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti", Dərs vəsaiti, Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 185 səh.

9. Həsənov Ə.M. (2005), "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti", Dərslik, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 631 səh.

10. Hüseynov M.M. (2021), "Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri", Avtoreferatı, Gəncə, 28 səh.

11. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. (2008), "Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi", Bakı, Elm, 399 səh.

12. Məmmədli M.M. (2020). "Xarici ticarət və onun tənzimlənməsi zərurəti" AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, səh.105-112.

13. Məmmədov R.T., Namazov B.F. "Azərbaycanda logistikanın inkişafının bəzi məsələləri", Baku Engineering University, 2018, səh.13-16.

14. Musayev A. (2006), “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası”, Bakı, 420 səh.

15. Rəhimova A. “Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişaf istıqamətləri”, İpək Yolu, 2018, №1, səh.119-128.

16. Rzayev P.Q. “Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi mexanizmi”, Azərbaycanın vergi xəbərləri, gömrük işi, 2011, səh.45-62.

İngilis dilində

1. Baghirov O. (2021), “The impact of the opening of Zangezur corridor on regional transportation and communication lines”, Air Center, 9 p.

2. Ismailzade F., Babayev B. (2021), “The economıc ımportance of the South Caucasus' Zangazur corrıdor gcrf compass: Comprehensive Capacity-Building in the Eastern Neighbourhood and Central Asia: research integration, impact governance & sustainable communities” 10 p.

3. Kozak Y., Shengelia T., Sporek T., Lebedeva S., Gribincea A., Kozak A., Kravchenko I., Zakharchenko O., Aliabieva D. (2014), “An Introduction to International Economic”.

Türk dilində

1. Adıgüzel S., Mehmet R.G. (2020), “Uluslararası İktisat”, Basım, XII, 176 s.

2. Deliçay M. (2021), “Perakende e-ticaretin yükselişi”, Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü, 259 s.

3. Can R.R. (2022). “Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Demiryollarının Rolü”, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 32, 1 (37-54).

4. Gedik A., Antepli A. “Sosyal bilimlerde güncel konular”, Eğitim Yayınevi, 2020, s.101-103.

5. Reyhan R.C. (2022), “Güney Kafkasya jeopolitiğinde demiryollarının rolü”, Sosyal Bilimler Dergisi, 32/1, 18 s.

Rus dilində

1. Бурденко Е.В., Данилушкина И.Д., Калмыкова М.А. “Особенности современной мировой торговли и прогноз ее развития в постпандемийный период” // Основы экономики, управления и права, 2020, № 6(25), стр.38-42.

2. Виноградов А.О., Заклепенко А.Ю., Сафронова Е.И. “США, Китай и ВТО: последствия американо-китайского торгового конфликта для мировой торговли” // Китай в мировой и региональной политике. История и современность, 2019, №24, стр.190-197.

3. Гомон И.В., Белопухова Н.В. “Исследование таможенно-тарифного регулирования в международных экономических отношениях”, Естественно-гуманитарные исследования, 2019, № 26(4), стр.66-71.

4. Ломакин В. (2006), “Мировая экономика”, М., 620 стр.

5. Луковникова Н.С. “К вопросу о внешней торговле в свете развития международных экономических отношений”, Journal Of International Economic Affairs, 2018, стр.140-150.

6. Мальганова И.Г. (2014), “Мировая экономика и международные экономические отношения Казань”, 253 стр.

7. Павлов К. “Экономические взаимосвязи между приграничными регионами: внутреннее и внешнее приграничье”, Проблемы теории и практики управления, 2018, № 1, стр.33-42.

8. Пономарева Е.С. (2017), “Мировая экономика и международные экономические отношения”, Экономический журнал Пермского государственного университета, 425 стр.

9. Серова Д.Б., Клопот Е.А. (2017), “Протекционизм и свободная торговля в международных экономических отношения” // Роль Евразийского экономического союза в глобали-зации российской экономики: Сборник статей по итогам Международной научно - практической конференции. Стерлитамак, 292 стр.

10. Хасбулатова Р.И. (2014), “Международная торговая политика: учебник для бакалавриата и магистратуры” / под ред.. - М., Издательство Юрайт, 597 стр.

11. Чучулина Е.В. (2020), “Мировая экономика и международные экономические отношения”. Пермский государственный национальный исследовательский университет, Электронные данные, Пермь, 171 стр.

12. Шумилов В.М., Гудков И.В., Мауленов К.С., Шумилов Ю.В. под ред. Шумилова В.М. (2019), “Подробнее Международное экономическое право”, 545 стр.

İnternet reusrsları

1. https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/statistics-bulletin

2. https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/pandemiyada-dovrunde-azerbaycanda-xarici-ticaretin-veziyyeti-ve-diversifikasiyasi-12

3. https://nauchforum.ru/journal/stud/28/33442

4. https://trans.info/ru/klyuchevyie-tendentsii-razvitiya-mezhdunarodnoy-torgovli-tovarami-kak-krizis-otrazhaetsya-na-import-i-eksport-228652

5. https://uib.org.tr/tr/kbfile/covid-19un-e-ticaret-uzerindeki-etkileri

6. https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4894

7. https://www.stat.gov.az/source/trade/

8. https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm

9. World Trade Organization https://www.wto.org

10. https://yetkinreport.com/en/2021/12/25/new-regional-links-china-caucasia-turkey-europe/

11. https://voiceofeast.net/2021/11/28/the-zangezur-corridor-is-the-ecos-most-strategic-project/

12. https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ermenistanin-28-yil-isgal-altinda-tuttugu-lacin-artik-ozgur/2061425

13. https://www.stat.gov.az/source/transport/

14. https://defence.pk/pdf/threads/the-zangezur-economic-corridor-news-and-developments.730308/

15. https://president.az/az/articles/view/50474

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin obyektləri və subyektləri..12
Cədvəl 2: Beynəlxalq tənzimləmənin əsas vəzifələri...20
Cədvəl 3: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (2015-2020)...33
Cədvəl 4: İdxal və ixrac meylləri, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr, %-lə.................46
Cədvəl 5: 2020-ci ildə bəzi ölkələrin və regionların idxal və ixrac meylləri, %-lə.........................47
Cədvəl 6: ABŞ-ın ən böyük elektron bazarlarında satış edən firmaların sayı.................................49
Cədvəl 7: Azərbaycanda logistikanın inkişafına təkan verə biləcək əsas amillər...........................61

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Xarici ticarət dövriyyəsi, Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, %-lə........................34
Qrafik 2: Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il üzrə ixracında əsas ölkələr...............................35
Qrafik 3: Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il üzrə idxalında əsas ölkələr..............................35
Qrafik 4: 2020-ci ilə kimi ABŞ-da ən böyük e-ticarət saytları/platformaları və payları (%)..........49
Qrafik 5: Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yük daşınması (Azərbaycan hissəsində), 1000 ton...63

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: 2020-ci ildə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yük daşınmasının strukturu, yekuna nisbətən faizlə...63

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Beynəlxalq tənzimləmənin əsas istiqamətləri..21

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Laçın dəhlizi...37
Şəkil 2: Zəngəzur dəhlizi...38
Şəkil 3: Yeni regional əlaqələr: Çin Qafqaz Türkiyə Avropa..40
Şəkil 4: 2018-ci ildə dünya ticarətində lider olan ölkələrin idxal və ixracının dəyəri milyardlarla ABŞ dolları ilə ölçülür...43
Şəkil 5: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mal və xidmətlərin ticarətinin artım tempi % (2010 = 100)...44
Şəkil 6: 2020-2022-ci illərdə dünya mal ticarətinin mümkün inkişafı dinamikası % ilə (2015=100)..45
Şəkil 7: Azərbaycanı əhatə edən 5 ticarət marşrutu üzrə iki əsas dəhliz...62
Şəkil 8: Zəngəzur dəhlizi ilə Türkiyə Azərbaycan marşrutu..65
Şəkil 9: Zəngəzur dəhlizi və alternativ dəmir yolları marşrutları...66